Carboxylic Acid

जै
नी
स
म
प
दा
र्थी

श्रीविजयधर्मसूरिजैनग्रन्थमालापुष्पाङ्कः १९

जैनी सप्तपदार्थी ।

श्रीयशस्वत्सागररचिता ।

सा च

न्याय-काव्यतीर्थपरीक्षोत्तीर्णेन तर्कालङ्कारपदयुक्तेन

मुनिहिमांशुविजयेन

टिप्पणीपरिशिष्टादिभिरलङ्कृत्य संपादिता ।

महावीरनिर्वाणसंवत्	प्रथमावृत्ति ।	धर्मनिर्वाणसंवत्
२४६०	।-)	१३

પ્રકાશકઃ-

દીપચંદ બાંઠીયા.

મંત્રીઃ-શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા.

છોટા સરાફા ઉજ્જૈન (માલવા)

પુસ્તક પ્રાપ્તિસ્થાન

૧ શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા, ઉજ્જૈન.

૨ 'જ્યોતિ કાર્યાલય'

નગરશેઠ મારકીટ, રતનપોળ-**અમદાવાદ.**

શ્રીવિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રન્થમાલા પુષ્પ ૧૯.

જૈની સપ્તપદાર્થી

(જૈન ન્યાયનો પ્રવેશક ગ્રંથ)

સંશોધક અને પરિશિષ્ટકાર,

ન્યાય-કાવ્ય તીર્થ

મુનિ હિમાંશુવિજયજી

(અનેકાન્તી)

વીરસં ૨૪૬૦ આવૃત્તિ પહેલી ૧૦૦૦ ધર્મ સં ૧૩

ઇસ્વીસન્ ૧૯૩૪ પાંચઆના. વિક્રમ સં ૧૯૯૦

ધન્યવાદ.

આ ગ્રન્થના ખર્ચમાં નીચેના સદ્‌ગૃહસ્થોએ આર્થિક મદદ આપી છેઃ—

પાડીવ (સીરોહી સ્ટેટ મારવાડ) ના

શેઠ તારાચંદજી સાંકળચંદજી તથા તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રાવિકા બાઇ બગુ.

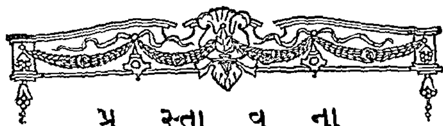
શેઠ લુંબાજી ઉમાજી તથા તેમની પુત્રી બાઈ પૂરી.

તથા

સરસપુર (અમદાવાદ) વાળા વિદ્યાપ્રેમી શ્રીયુત કેશવલાલ મનસુખરામ ગાંધી.

આ બધાં મહાશયોનો આભાર માનીએ છીએ.

પ્રકાશક.

પ્ર સ્તા વ ના

આર્યસિદ્ધાન્તોથી કહો કે ડાર્વીન (Darwin) ના નવીન વિકાસવાદની દૃષ્ટિએ કહો પણ 'મનુષ્ય'મા મનુષ્યલોકના બીજા પ્રાણીઓ કરતા વિચાર–બુદ્ધિશક્તિનો વધુ વિકાસ થવા પામ્યો છે એમા હુ ધારુ છુ ત્યા સુધી કોઇનોય મતભેદ નથી

મનુષ્ય અને પશુની વિચાર-શક્તિમા ભેદ.

જો કે કેટલીક બાબતોમા મનુષ્યેતર–પશુ–પક્ષીઓમા મનુષ્ય કરતા વધુ વિકાસ થયો જણાય છે જેમ કે, ગીધઆદિમા દૂર દૂરથી જોવાનો, કુતરા વિગેરેમા ઝડપથી દૂરના અવાજને સાભળવાનો તથા સુઘવાનો, કીડીઓ આદિમા ભવિષ્યમા થનાર વર્ષાદના જ્ઞાનનો, પણ તેમનો આ વિકાસ અમુક અમુક ક્ષેત્રોમા જ હોઈ પરિમિત છે ફક્ત વાર્ત્તમાનિક અને ભૌતિક જીવનને જ નભાવવા પૂરતો અને સ્વાર્થને સાધવા જેટલો સકુચિત છે જ્યારે મનુષ્યની ,વિચારશક્તિનો વિકાસ પોતાની અને પરની, ભૌતિક અને આધ્યાત્મિકની, વર્તમાનની અને ભવિષ્યની (લાખો ભવો સુદ્ધાની) જીવનયાત્રાને સફળ બનાવવા જેટલો, તેની આવશ્યકતાઓની પૂર્ત્તિ કરવા જેવડો વ્યાપક અને બળવાન્ છે એજ મનુષ્યની વિશિષ્ટતા છે મનુષ્યેતર પ્રાણીઓમા તેવો વિકાસ કોઈમા ન જ થાય એમ મારુ કહેવુ નથી શક્તિનો કોઇએ ઈજારો લીધો નથી એકાન્ત રીતે અમુક ન થાય એવો આગ્રહ કરવામા તત્ત્વદૃષ્ટિએ અન્યાય થાય છે તો અત્યાર સુધીની દૃષ્ટિએ કહુ છુ બીજાઓ ભવિષ્યમા આગળ વધુ વિકાસ કરે તો હુ તો રાજીજ થઊ અસ્તુ

જૂના ભારતના તત્ત્વજ્ઞોના ઉપદેશો.

આપણા ભારતમાં માનવની વિચારશક્તિનો વિકાસ બહુ જ લાંબા કાળથી થયો છે. ભારતનો જુગ જૂનો ઇતિહાસ તેવા વિકાસના અનેક દાખલાઓ આપણી આગળ રજુ કરે છે. એ વિકાસના કારણે જ તો આપણા દેશમાં સર્વજ્ઞ અને વિશેષજ્ઞ પુરુષોએ ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક શ્રેય સાધવાના અનેક માર્ગો–સિદ્ધાન્તો જગતને દેખાડ્યા છે. તે સિદ્ધાન્તોની ગણતરી કરીએ તો હજારો ઉપર થઈ જાય. પણ એ સિદ્ધાન્તોની બહુલતાથી ગભરાવાનું નથી. એ તો આપણા જૂના તત્ત્વજ્ઞોના માનસની સ્વતન્ત્રતા અને મોટી ઉદારતા સૂચવે છે કે તેઓએ જૂદા જૂદા દેશકાળના મનુષ્યોને તેમની લાયકાતને પારખી જૂદા જૂદા સિદ્ધાન્તો બતાવ્યા છે. બાળક માટે જે ઔષધ જોઇએ તે જ વૃદ્ધને માટે પણ જોઇએ એવો આગ્રહ રાખવો સારો નથી. પાત્ર ભેદથી સાધક ભેદથી સાધનો પણ જૂદાં જૂદાં થાય એ જ ઉત્તમ પદ્ધતિ છે. જે કાળની સંસ્કૃતિની હું શ્લાઘાત્મક નહિ પણ યથાર્થ વાત લખી રહ્યો છું તે કાળ ઇસુની પૂર્વેનો છે. કે જે સમયે ધર્મો કે દર્શનોમાં ખેંચાતાણ નહોતી ઉત્પન્ન થઈ. તત્ત્વદષ્ટિ ને આત્મ-ધર્મને જ મુખ્ય સ્થાન હતું. પંથ કે મઝહબનું ઝેર અસ્તિત્વમાં પણ નહોતું આવ્યું. તે વખતના વિચારક તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોની દષ્ટિ અને તેમનું આચરણ શરદ્ ઋતુના જળ, વાદળાં અને ચન્દ્રમા જેવાં નિર્મળ શાંત અને તેજસ્વી હતાં. એ વાતની સાક્ષી આજે પણ તેમના ગ્રંથો પૂરે છે. આપણા જેવા અર્ધદગ્ધ લેખકો કે પામરવિ-દગ્ધો તેવા વિશેષજ્ઞ પવિત્ર ઉપદેશકોને અનુદાર મૂર્ખ કે અયોગ્ય કહેવાની જો ધૃષ્ટતા કરે તો તે મોટામાં મોટું પાતક છે. નરી જડતા છે. અનેરું બાલિશપણું છે.

એ વિચારસ્વાતન્ત્ર્યથી બહુ જૂના (વિક્રમ પૂર્વેના) કાળમાં આપણા ભારતના અનેક સ્ત્રી–પુરુષોએ સ્વવિકાસ સાધી જગતને

પ્રાચીન ભારતીય સિદ્ધાન્તોની અસર પણ વિકાસપથે દોર્યું હતુ તેથી જ ભારતમા અનેક દર્શનો, નવી કલ્પનાઓ ઉન્નત વિચારોનો જન્મ થવા પામ્યો હતો કહેવાની જરૂર નથી કે ભારતના તેજસ્વી વિચારકોની વિચાર-ગગાએ બહુ પહેલા જગતમા વહીને જગતને પાવન કર્યું છે અને જગતની શિષ્ટસસ્કૃતિ ઘડવામા અનોખો ફાળો આપ્યો છે એ માન આપણા આ ભારતદેશને મળ્યુ છે અત્યારે આપણે જડ કમજોર, અને પરાધીન દશામા સપડાએલા છીએ એટલે કદાચ આપણને એ સાચી વાત પણ સાચી ન લાગે તો જરા પણ નવાઇ જેવુ નથી

જેમ આજકાલ આપણી સરકારી પ્રાઇવેટ નિશાળો કે યુનિવર્સિટીઓમા ભૂગોળ ભૂમિતિ વિગેરેના વિષયો ફરજીયાત ભણાવાય છે તેમ ઇસ્વી૦ પૂર્વેની ભારતીય શિક્ષણસસ્થાઓમા હેતુ દર્શનશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મવિદ્યાનો પણ અભ્યાસ ફરજીયાત કરાવાતો આ વિષયના શિક્ષકો તથા પાઠ્ય ગ્રથો પણ જોઇએ તેના જ તે સમયે હયાત હતા, તેથી છાત્રો આવા વિષયોમા સપૂર્ણ અધ્યયન કરી અગાધ અને ઉદાર વિદ્વાન્ થતા આમ દર્શન અને અધ્યાત્મ વિષયનો અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ ઇસુની દશમી સદી સુધી વહેતો રહ્યો સાતમી સદીમા ભારતની યાત્રાએ આવેલ **ચીની યાત્રી 'હુએનસાગે'** પણ આ વાતનો ઉલ્લેખ પોતાના ગ્રથમા કર્યો છે

એવા વિચારકોના વિચારથી ભરેલા સેકડો નહિ પણ લાખો ગ્રથો બન્યા છે એ વિચારકો અને તેમના વિચારોનો ઇતિહાસ ઘણો બહોળો અને પણ રમુજ ઉત્પન્ન કરનારો છે પ્રસ્તુત ગ્રથ દાર્શનિક (જૈનદર્શનનો) છે પણ તે પ્રમાણમા નહાનો તેમ જ પ્રક્રિયા ગ્રથ હોઈ ફરી તેની ટૂકી પ્રસ્તાવનામા તે વિચારકો અને વિચારોનો ઇતિહાસ આલેખી શકાય નહિ અહીં તો ફક્ત પ્રસ્તુત ગ્રથ પરત્વે જ લખવુ ઉચિત કહેવાય માટે અત્રે સદરહુ ગ્રન્થનુ સ્વરૂપ, તેનુ નામ, તેની શૈલી, તેના કર્તા અને ગ્રન્થના સપાદન વિષે જ ટૂકામા હુ લખીશ

મૂળ ગ્રંથની આલોચના

ગ્રંથનો વિષય.

ગ્રન્થના સ્વરૂપ વિષે કહેતાં ગ્રન્થ ગત વિષય-વસ્તુના સંબંધમાં ખાસ કહેવું જોઇએ. આ ગ્રન્થનો પ્રતિપાદ્ય વિષય **ન્યાયની પદ્ધતિએ જૈનસિદ્ધાન્ત છે.** એટલે કે આમાં જૈનપ્રમેય (પદાથ) અને જૈન પ્રમાણોનો ટૂંક પરિચય બહુ સરળતાથી ન્યાયની પદ્ધતિ પ્રમાણે કરાવ્યો છે. જૈનન્યાયસિદ્ધાન્તના મોટા ગ્રંથો વાંચવામાં પ્રવેશક ગ્રંથ તરીકે આ ગ્રંથ બહુ સહાયક નિવડી શકે તેમ છે.

તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવા અને બૌદ્ધિક વિકાસ સાધવા માટે ન્યાય (દર્શનશાસ્ત્ર) એક સુંદરમાં સુંદર સાધન છે. ઘણા લોકો '**આ વિષય ઘણો અઘરો છે**' એમ માની ન્યાયથી ભડકી એના અધ્યયનથી વંચિત રહે છે પણ તેમનો આ ભય ખોટો છે. ન્યાય તો એક રસિક અને જરૂરનો વિષય છે, ' ઉદ્યમી અને બુદ્ધિશાળી માટે જગત્‌માં કોઈ પણ વસ્તુ કઠિન છે જ નહિ. યુક્તિ અને પ્રમાણો દ્વારા જેનાથી પદાર્થોનું ભાન (જ્ઞાન) થાય તેનું નામ **ન્યાય** છે.

ગ્રંથનું સ્વરૂપ.

જૈની સપ્તપદાર્થી નામના આ ગ્રન્થમાં જૈનોના જીવ, અજીવ વિગેરે સાતે પદાર્થોનો ટૂંકમાં બહુ સહેલાઇથી પરિચય કરાવી પછી પ્રમાણ, નય, તેના ભેદો, સપ્તભંગી વિગેરે પ્રમાણ વિષયોનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. બીજા પણ ન્યાયોપયોગી કેટલાક વિષયોનો સંક્ષેપમાં વિચાર આમાં કર્યો છે. જે ૨૬ મા પેજમાં આપેલી વિષયાનુક્રમણિકામાંથી પાઠકો જોઈ શકશે. પ્રમાણોનું અને પ્રમેયનું વર્ણન, તેનાં લક્ષણ, તેના ભેદો વિગેરેમાં શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયજી સુધી જે જૈનમાન્યતા હતી તે જ માન્યતા આમાં છે. અર્થ તરીકે કાંઈ નવીન નથી.

કાળ વિષે તેના અસખ્યાત પ્રદેશનો ઉલ્લેખ જો કે શ્વેતામ્બરોની પ્રચલિત માન્યતા કરતા જૂદો જણાય છે, પણ શ્રીસિદ્ધસેન ગણિ (શ્વે૦) ની ટીકા (પૃષ્ઠ ૪૩૪) વિગેરે જોવાથી જણાય છે કે કાળને પણ પર્યાયનયની દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માની તેના પ્રદેશો પર્યાયો માનવામા બાધ નથી આ ગ્રથમા જીવ વિગેરે પદાર્થોનુ વર્ણન નવતત્ત્વ, કર્મગ્રન્થ દંડક અને તત્ત્વાર્થસૂત્રના આધારે કર્યું હોય તેમ આ ગ્રથમા આવતા વાક્યો, શબ્દો અને ઉતારાઓ ઉપરથી જણાય છે એના પ્રમાણવિષયક લખાણમા મુખ્યતયા પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકનો આધાર લેવામા આવ્યો છે પ્રમાણવિષયમા કોઈ કોઈ સ્થળે તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને તર્કસગ્રહની પણ અસર જણાય છે જીવવિચાર અને નવતત્ત્વના વિષયોને પણ આ ગ્રન્થમા ન્યાયની ભાષામા તેના ટૂકા લક્ષણો બાધી રસિક બનાવ્યા છે, જેથી જૂની પદ્ધતિથી ભણવામા કટાળેલાને પણ આ ગ્રન્થ ભણવામા ઉત્સાહ અને આનદ ઉત્પન્ન થઈ શકે પ્રત્યક્ષ અનુમાનાદિ પ્રમાણ, સપ્તભગી જેવા કઠિન વિષયોને સહેલા અને ટૂકા કરી આમા સમજાવ્યા છે મતલબ કે પ્રમાણ અને પ્રમેયનુ આ એક જ પુસ્તકમા દિગ્દર્શન કરાવવા ગ્રન્થકારે જૂની અને નવી અથવા આગમિક અને તાર્કિક એ બન્ને પદ્ધતિઓનો વચલો માર્ગ લઈ આ ગ્રન્થને સર્વોપયોગી બનાવ્યો છે

આ ગ્રન્થ સહેલો અને નહાનો છે વાક્યો સુદર છે લક્ષણો સાર છે જૈનપ્રમાણની સાથે આમા જૈનપ્રમેયની પણ પ્રક્રિયા છે એ જોતા ' જૈન ન્યાય ના પ્રાથમિક અભ્યાસ માટે આ ગ્રન્થ બહુ કામનો છે જેમ નૈયાયિક વૈશેષિક દર્શન માટે પ્રાથમિક ગ્રન્થ તરીકે ' તર્કસગ્રહ ' છે, તેમ જૈનદર્શન માટે આ ' સપ્તપદાર્થી ' કહી શકાય તર્કસગ્રહ સૂત્રબદ્ધ છે, જ્યારે આ વાક્યબદ્ધ-ગદ્યબદ્ધ છે આના કર્તાએ તર્કસગ્રહ જેવો સહેલો જૈનગ્રથ નથી એટલે તેના અનુકરણમા આ ગ્રન્થ રચ્યો છે તથા ' મુક્તાવળી ' ને ઠેકાણે

'**સ્યાદ્**વાદમુક્તાવળી ' બનાવી છે. ગ્રન્થકાર બન્ને ગ્રંથોની રચનામાં સંપૂર્ણ સફળ થયા હોય તેમ જણાતું નથી; છતાં તેમની ભાષા સરળતા અને પદાર્થોને ગોઠવવાની કળાની વિશેષતા સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે. છાત્રોપયોગી સરલ ગ્રન્થ બનાવવા માટે ગ્રંથકારને ઓછું અભિનંદન નથી.

પ્રમાણ નયતત્ત્વાલોકથી લઇ ઠેઠ **સન્મતિતર્ક** સુધીના જૈન ગ્રંથો બધાએ પ્રમાણ વિષયની અને તે પણ વાદ વિવાદની પદ્ધતિથી ચર્ચા કરે છે પણ જેને જૈન પ્રક્રિયાનું આછું પણ જ્ઞાન ન હોય તેને તે ગ્રન્થો બહુજ અઘરા અને શુષ્ક લાગે એ સ્વાભાવિક છે. વર્તમાનમાં અત્યારસુધી '**તર્ક સંગ્રહ**' જેવો જૈન ન્યાયનો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ ન હતો એટલે આપણા સાધુઓ અને જૈન ગૃહસ્થોને પણ **તર્ક સંગ્રહ** ભણવો પડતો કે **જેમાં જૈનતત્ત્વનું વર્ણન નથી પણ નૈયાયિક ને વૈશેષિકનું છે. દરેક જૈન સાધુ તથા ગૃહસ્થો આ ગ્રંથથી પોતાની જિજ્ઞાસા પૂરી કરી શકે આવી ભાવનાથીજ આ નાહાના સરલ પણ ઉપયોગી ગ્રંથને સંપાદિત કરવાનું મેં કામ હાથ ધર્યું** છે. હું આશા રાખું છું કે દરેક જૈન મુનિઓ તથા ગૃહસ્થો આ ગ્રંથને ભણી ભણાવી ગ્રંથકાર અને ગ્રંથ સંપાદકની ભાવનાને ફળવતી બનાવશે.

ગ્રન્થનું નામ.

આ ગ્રન્થનુ નામ '**જૈન સપ્તપદાર્થી**' છે. પ્રાણી માત્રમાં બીજાનું અનુકરણ કરવાની ટેવ હોય છે. વ્યાજબી કે ગેરવ્યાજબી થોડા ઘણા અંશે દરેક જીવો પોતાને યોગ્ય અન્યનું અનુકરણ કરે છે એ આપણે મનુષ્ય પશુ અને પક્ષીઓના વ્યવહારમાં નજરે જોઇએ છીએ.

વ્યવહારની જેમ સાહિત્યકળા અને ધર્માનુષ્ઠાનમાં પણ તેના આકાર પ્રકાર નામ વિગેરેનું અનુકરણ અનુભવાય છે. અમુક ગ્રંથકારે અમુક ગ્રન્થનું એક નામ પાડ્યું એટલે તે સારું લાગતાં વર્ત્તમાન

અને ભવિષ્યના ગ્રન્થકારો પોતાના પુસ્તકોના નામ પાડવામા તે ગ્રન્થના તે નામનુ સપૂર્ણ કે અશત અનુકરણ કરે છે, દાખલા તરીકે કાલિદાસના 'મેઘદૂત કાવ્ય' ના નામનુ અનુકરણ અનેક દેશ ધર્મ અને સમાજના ગ્રન્થકારોએ કર્યુ છે તેના ફળ સ્વરૂપ બે ડઝનથી વધારે દૂત કાવ્યો બન્યા છે× તેવીજ રીતે 'શ્રી ભગવદ્ ગીતા' નુ નામ લોકપ્રિય થતા કે મારુ લાગતા ગણેશ ગીતા, બુદ્ધગીતા, રાષ્ટ્રગીતા વિગેરે અનેક ગીતાઓ બની શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે પોતાના સુદરતમ ગ્રન્થનુ નામ ગીતાજંલિ રાખી અગથી અનુકરણ કર્યુ તેના પણ અનુકરણો ધર્મગીતાજલિ વિગેરેમા થયા આવા અનુકરણોના સેકડો દાખલા છે તેમા બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી અનુકરણ કરાય તો કલકને બદલે શોભા રૂપ થાય છે

પ્રસ્તુત ગ્રન્થના નામમા પણ તેના પૂર્વવર્તી નામની અસર પડી છે, એટલે કે આ ગ્રન્થની પહેલા '**सप्तपदार्थी**' નામનો ગ્રથ બન્યો હતો§ તે સિવાય '**सप्तभगीतरंगिणी**' '**सप्तसधान**' વિગેરે **सप्त** શબ્દથી શરૂ થતા નામવાળા પણ ગ્રથો હતા તેનુ અનુકરણ આનુ

× ઉદાહરણ તરીકે જૈન મેઘદૂત, રાષ્ટ્રમેઘદૂત, ચેતોદૂત, મનોદૂત, પવનદૂત, ચન્દ્રદૂત, શીલદૂત વિગેરે

§ જૈન ગ્રથાવળીમા આના કર્તા **जिनवर्धन** લખ્યા છે જૈન સા મ ઇતિહાસમા **सप्तपदार्थी**ના કર્તા **शिवादित्य** લખી **जिनवर्धन**ને ટીકાકાર લખ્યા છે 'આબૂ' વિગેરે ઐતિહાસિક ગ્રન્થોના લેખક વિદ્વાન્ મુનિરાજ શ્રી જયતવિજયજી મહારાજ એક પત્રમા જણાવે છે-" સપ્તપદાર્થી ઉપર શ્રી બાલચન્દ્રે વૃત્તિ બનાવી છે **सप्तपदार्थी** તે મૂળ ગ્રથ અજૈનકૃત છે આની હસ્ત લિખિત પ્રતિ રાધનપુરના શ્રી ધીરવિજયજીના ભડારમા છે તેના ૧૨ પેજ છે"

નામ પાડવામાં થયું હોય એ શક્ય છે. જૈન દર્શન વિષયનો આ ગ્રંથ હોઇ કરી '**જૈની**' શબ્દ એની આગળ લગાડી આનું પૂરું નામ '**જૈની સપ્તપદાર્થી**' રાખ્યું છે.

આ અનુકરણ બુદ્ધિપૂર્વક હોઇકરી યથાર્થ અને શોભાસ્પદ છે, કારણ કે:—સદરહુ (**જૈની**સપ્તપદાર્થી) ગ્રંથમાં **જૈન**આગમો અને **ત**ત્વાર્થસૂત્ર વિગેરે ગ્રંથોમાં ઉલ્લિખિત જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બન્ધ, સંવર, નિર્જરા, અને મોક્ષ એ સાત પદાર્થોનું (તત્ત્વોનું) પ્રતિપાદન છે. '**ન**વતત્વ' વિગેરેમાં પુણ્ય અને પાપને ઉપર લખેલ સાત તત્ત્વોથી જુદાં ગણી નવ તત્ત્વો માન્યાં છે. જ્યારે સદરહુ ગ્રંથમાં પુણ્ય અને પાપ એ આશ્રવનાજ પ્રકારો હોઇ કરી "**पुण्यपाप-द्वयमाश्रवान्तर्गतमेव**" (**पेज २–११**) પુણ્ય પાપ આશ્રવના અંદરજ આવી જાય છે" એમ કહી તે બેને જુદાં તત્ત્વ તરીકે નહિ ગણતાં સાત જ તત્ત્વો વર્ણવ્યાં છે. એટલે કે તત્ત્વદૃષ્ટિએ સાત કે નવ એ બન્ને કલ્પનાઓમાં કશો તફાવત નથી.

ગ્રંથની શૈલી.

શૈલીના સંબંધની ઘણીખરી બાબતો ઉપર સ્વરૂપમાં લખાઇ ગઇ છે. જૈન સિદ્ધાન્તના ગ્રંથો બે પદ્ધતિના છે. જેમાં એક તો '**આ**ગમ પદ્ધતિ' અને બીજી '**ન્યા**યપદ્ધતિ અર્થાત્ તર્ક પદ્ધતિ' છે પહેલી પદ્ધતિના ગ્રંથોમાં **ભ**ગવતી સૂત્ર, **સૂત્ર** કૃતાંગ વિગેરે આગમો તથા **વિ**શેષાવશ્યક ભાષ્ય, **ન**ંદિસૂત્ર, જીવવિચાર, **ન**વતત્ત્વ, કર્મગ્રંથ વિગેરે પ્રકરણાદિગ્રન્થોનો સમાવેશ કરી શકાય છે. બીજી પદ્ધતિના ગ્રંથોમાં **ન્યા**યાવતાર, **સ્યા**દ્વાદમંજરી, **પ્ર**માણમીમાંસા, **અ**નેકાન્તજયપતાકા, **સ્યા**દ્વાદ રત્નાકર, **સ**ન્મતિ તર્ક વગેરેનો અન્તર્ભાવ થઇ શકે છે. બીજી પદ્ધતિ એટલે કે **ન્યા**ય પદ્ધતિના ગ્રંથોમાં મોટે ભાગે **પ્ર**માણ નય વિષયના તથા તેમાં પણ વાદક 'વાદવિવાદના' ગ્રંથોજ જૈનોમાં

વધારે બન્યા છે નવા અને નાના જિજ્ઞાસુઓને ટૂકમા ન્યાયમા પ્રવેશ થાય, તેઓ તેનો આસ્વાદ થોડી મહેનતે લઇ શકે તેવા તર્ક-સગ્રહ, સાખ્યતત્ત્વકૌમુદી, વેદાન્તસાર વિગેરે જેવા જૈન તત્ત્વોના પ્રક્રિયાગ્રથો ઘણા જ ઓછા બન્યા છે અને પ્રસિદ્ધિમા તેથીયે ઓછા આવ્યા છે તેથીજ તો જ્યારે હુ ઇન્દોર કાવ્ય તીર્થની પરીક્ષા આપવા ગયો ત્યારે ત્યાના પ્રિન્સિપલ, ન્યાય મીમાસાદિ તીર્થ, મારામિત્ર શ્રીયુત શ્રીપાદ શાસ્ત્રીજીએ તર્કસગ્રહ શૈલિનો જૈન ગ્રન્થ જો હોય તો તેને, અને ન હોય તો નવો બનાવી પ્રકાશિત કરવાની મને ભલામણ કરી હતી આ 'જૈની સપ્તપદાર્થી' જૈનતત્ત્વોનો પ્રક્રિયા ગ્રથ છે આમા જૈન પ્રમાણ અને પ્રમેય બન્નેનુ નિરૂપણ છે આની ભાષા સરલ સસ્કૃત છે શૈલી સારી છે તર્કસગ્રહ, સૂત્રબદ્ધ છે સાંખ્ય કારિકા પદ્યબદ્ધ છે જ્યારે આ ગ્રથ ન્યાય દીપિકાની જેમ ગદ્ય બદ્ધ છે જેથી છાત્રોને વધુ સહેલો પડે ન્યાયદીપિકા (શ્રી ધર્મભૂષણની) સારી છે પણ તે ફક્ત પ્રમાણ વિષયનુ જ નિરૂપણ કરે છે એટલે પ્રમેયનુ જ્ઞાન તેમાથી થતુ નથી, એમ મને જણાયાથી આ ગ્રથ લોકો સમક્ષ મૂકવાનો મે યત્ન કર્યો છે

બીજી વિશેષતા આમા એ છે કે -ગ્રન્થકાર શ્વેતામ્બર સાધુ હોવા છતા શ્વેતાબર, દિગબર અને સ્થાનકવાસી દરેક જૈનને સમત હોય તેવાં તત્ત્વોનુ જ આમાં તેમણે નિરૂપણ કર્યું છે કોઇને સાપ્રદાયિક વાધો આવે તેવી બાબત આમા ગ્રથકારે નાખી નથી, તેમ અજૈન દર્શન કે કોઇ પણ તેમના સિદ્ધાન્તનુ ખડન આમા કર્યું નથી એ દૃષ્ટિએ આના જમનામા આવો ગ્રન્થ એક આશીર્વાદ રૂપ ગણી શકાય કે જેને સહેલાઇથી કોઇ પણ જૈન કે અજૈન, બાલક કે વૃદ્ધ, સ્ત્રી કે પુરૂષ થોડા ટાઇમમા પ્રેમથી ભણી તત્ત્વ મેળવી શકે

જ્યાં સુધી માણસ અપૂર્ણ છે ત્યાં સુધી તેની કૃતિમાં પણ દોષ અનિવાર્ય છે. તેમાં કોઇએ આશ્ચર્ય કે ખોટું માનવાની જરૂર નથી. આ ગ્રન્થના ગુણદર્શન વિષે કહ્યા પછી દોષદર્શન વિષે ન કહેવાય તો આ આલોચના અધુરી રહે. તે માટે તે તરફ પણ દૃષ્ટિપાત કરી જોઇએ.

દોષ દર્શન.

ગ્રંથની **શરૂ**આતમાં પ્રયોજન બતાવ્યા પછી જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ (પૃષ્ઠ ૩–૧૦ માં) એમ સાત પદાર્થોનો **ત**ત્ત્વાર્થસૂત્ર (ત૦ ૧–૪) ના ક્રમથી ઉદ્દેશ (નામ નિર્દેશ) કર્યો છે. જ્યારે તેનાં લક્ષણો વિગેરે લખતાં અનુક્રમે જીવ, પુદ્ગલ (અજીવ), આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષનું નિરૂપણ **ન**વતત્ત્વના ક્રમથી કર્યું છે. એટલે કે પહેલાં ઉદ્દેશ કરતાં **'બંધ'** ને સંવરની પૂર્વે ચોથે નંબરે મૂકયો છે. જ્યારે વિવેચન કરતાં **'બંધ'** ને છઠ્ઠે નંબરે એટલે કે નિર્જરા પછી મૂકયો છે. કાયદો તો એવો છે કે જે ક્રમથી ઉદ્દેશ કર્યો હોય (નામો લખ્યાં હોય) તેજ ક્રમથી લક્ષણાદિ કરવાં જોઇએ છતાં અહીં ક્રમ ભંગનો દોષ ગ્રન્થકારે શા માટે કર્યો હશે ? તે સમજાતું નથી.

આ ગ્રંથમાં કેટલાંક વાકયો **જૈન દૃ**ષ્ટિએ અપૂર્ણ જેવાં પણ જણાય છે. તે સંબંધી મેં કોઇ કોઇની નોટોમાં આલોચના કરી છે. પ્રમાણ પ્રકરણમાં ગ્રંથકારે બહુજ ટૂંકાણમાં વિચાર કર્યો છે, તેમ આવશ્યક સ્થલે પણ **'यथा'** વિગેરે શબ્દો લખવામાં સંકોચ કર્યો છે. પ્રવેશક ગ્રન્થમાં તેવો સંકોચ કરવો યોગ્ય કહેવાય નહિ.

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં જ્યાં જ્યાં **'પ્રમાણ**નયતત્ત્વાલોક' વિગેરે બીજા ગ્રંથોનાં સૂત્રો વાકયો કે શ્લોકો લીધાં છે ત્યાં નથી લખ્યું તે ગ્રંથનું નામ કે, નથી લખ્યું તેના કર્તાનું નામ, **'यदुक्तं'** કે **'तथा चोक्तं'**

વિગેરે જેવા કૅટેશન—અવતરણ સૂચક શબ્દો પણ મૂક્યા નથી આમા આવતા ઘણાખરા સૂત્રો, વાક્યો અને પદ્યોનો મારાથી બનતી મહેનતે પત્તો લગાડી મે આ મૂળ ગ્રથમા અને એના બીજા (B) પરિશિષ્ટમા તે તે ગ્રથોના નામો વિગેરે આપી દીધા છે આમા છેલ્લા બે દોષો તો ગ્રથને સરલ અને અતિ નહાનો બનાવવાના ઉદ્દેશથી ગ્રન્થકારે જાણીને વહોર્યા હશે તે સિવાય એકાદ દોષ હોય તો પણ ત અનેક ગુણો અને વળી યોગ્યતાની અદર " **एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दो किरणेष्विवाङ्क** " સૂક્તિથી, ઢકાઇ જાય છે એનાથી ગ્રથ અને ગ્રથકારનુ મૂલ્ય ઓછુ થનાનુ નથી

જો કે આ ગ્રન્થની પ્રશસ્તિના શ્લોકમા (પૃ ૩૧ મા) ' **समूपाब्दे** ' નો અર્થ સાફ જણાતો નથી પણ બીજા ગ્રથો જોતા ૧૭૫૭ વિક્રમ સવત્ હશે એવો અર્થ તે શ્લોકમાથી નિકળે છે એટલે કે વિક્રમ ૧૭૫૭ ની સુદિ એકમના દિવસે આ ગ્રથ પૂરો થયો છે આ શુક્લ પ્રતિપદા (એકમ) કયા મહિનાની છે તે વિષે આ ગ્રથમા કાઇ ઉલ્લેખ નથી

ગ્રથની રચના

આગ્રાના શ્રી વિજયધર્મલક્ષ્મીજ્ઞાનમદિરમા એક ૧૧ પાનાઓની પ્રતિ છે તેમા લખ્યુ છે કે—" **ત**પગચ્છના શ્રીયશ સાગરના શિષ્ય ૫ યશસ્વતસાગરગણીએ વિક્રમ ૧૭૫૮ વર્ષે સમુદ્રપુરમા જયસિંહ રાજાના રાજ્યમા આ ગ્રથ પૂરો કર્યો છે " (આનો મૂળપાઠ પૃ ૩૧ મા છે) આ પ્રતિના પાઠમા એક વર્ષનો ફરક છે સભવ છે કે નકલ કરનારની ભૂલ હશે

ગ્રંથકારે વિ ૧૭૨૧થી ગ્રન્થો લખવાની પ્રવૃત્તિ શરુ કરી હતી તેથી એમ કહેવુ અનુચિત નથી કે આ ગ્રન્થ તેમણે પ્રૌઢાવસ્થામા બનાવ્યો છે

ગ્રન્થકર્ત્તા શ્રીયશસ્વત્સાગરગણિ.

સુદરહુ '**જૈની સપ્તપદાર્થી**' ગ્રન્થના બનાવનાર શ્રીમાન્ '**યશસ્વત્સાગરગણિ**' છે. ઘણાખરા નિઃસ્પૃહી જૈન સાધુઓની જેમ તેમણે પોતાનાં જન્મ, દેશ, સમય માતા પિતાનાં નામ, અવસ્થા વિગેરે સંબંધી લખવામાં ઉપેક્ષા કરી છે. ત્યાગની દૃષ્ટિએ જોકે આ પદ્ધતિ કીમતી અને વખાણવા જેવી છે, પણ ઇતિહાસકારોને માટે દુઃખકર જેવી અને મૂંઝવનારી લાગે છે. આ ગ્રંથની **પ્રશસ્તિ**ના છેલ્લા (પૃ. ૩૧ માં) શ્લોકથી જણાય છે કેઃ–તેઓ **શ્રીયશઃ સાગરગણિ**ના શિષ્ય હતા. **ત**પાગચ્છની **વિજય**, **વિમળ**, **ચન્દ્ર**, **રત્ન**, **સુન્દર**, **સોમ** અને **સાગર** વિગેરે અનેક શાખાઓ પૈકીની એક **સાગર** શાખાના તેઓ જૈન સાધુ હતા. શ્રી **યશસ્વત્સાગર** **स्याद्वादमुक्तावली**ની પ્રશસ્તિમાં તેમના પૂર્વ પૂજ્ય ગુરૂઓ તરીકે અનુક્રમે **શ્રીવિજયપ્રભસૂરિ**, **શ્રીકલ્યાણસાગર** અને **શ્રીયશઃસાગરનો** ઉલ્લેખ કરે છે.*

શ્રીચારિત્રસાગર.

શ્રીયશસ્વત્ સાગર પોતાની **સ્યાદ્**વાદમુક્તાવળીના દરેક સ્તબકના (ચારેના) અંતમાં શ્રી **ચા**રિત્રસાગરનો બહુ માનપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે. કોઇ સ્થલે તેમને ગુરૂ કહે છે. કોઇ સ્થલે મહાન્ વિદ્વાન્ જણાવે છે. તો કોઇ સ્થલે રત્નત્રયી (જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર) ના દેનાર આલેખે છે. એનાથી એમ તર્ક થાય છે કે કાંતો તેઓ આપણા ગ્રન્થકારના વિદ્યાગુરૂ હશે ? કાં દાદા ગુરૂ અથવા સહુ પહેલા ધર્મમાં જોડનાર કે મોટા ઉપકારી હશે. એ તો નક્કી છે કે ગ્રંથકારના વખતમાં **ચા**રિત્રસાગરજી હયાત હતા અને તેમના દીક્ષાગુરૂ **યશઃ**સાગર ઉપર તેમનો જે સ્નેહ હતો તે કરતાં ઘણો વધારે સ્નેહ

*જૂઓ **સ્યાદ્**વાદ મુક્તાવળીના ચારે સ્તબકના છેડે.

ચારિત્રસાગર ઉપર શ્રી યશસ્વત્સાગરનો હતો સ્યા મુ ના ચોથા સ્તબકના ૪૨ મા શ્લોકથી જણાય છે કે —ચારિત્રસાગર જબ્બર વિદ્વાન્ હતા આપણા ચરિત્ર નાયકનો ઘણોખરો અભ્યાસ એમની પાસે થયો હશે એમ લાગે છે

ગ્રન્થકારની વિદ્વત્તા અને કૃતિઓ

શ્રી યશસ્વત્સાગરને ભણવાની ઘણી ધગશ હતી ન્યાય-દર્શન તર્કશાસ્ત્ર ઉપર તેમનો પ્રેમ અધિક હતો તેમણે દર્શનના અનેક ગ્રથો વાચ્યા હતા જેના દોહન-રૂપે તેઓએ તે વિષયના અનેક ગ્રથો લખ્યા છે જેના જૂના ગ્રથો છે તેવા મહોટા અને કઠિન ગ્રથો લખવાનો તેમણે મોહ ન રાખ્યો, પણ જેની જરૂરત હતી, બધાને ઉપયોગમા આવી શકે તેવા સરલ નાના અને સર્વ ઉપયોગી ગ્રથોજ તેઓએ બનાવ્યા છે જૈનોમા મુક્તાવળી અને તર્કસગ્રહની ખોટ જણાતી હતી એટલે 'સ્યાદ્વાદ મુક્તાવળી' 'જૈની સપ્ત-પદાર્થી' અને 'જૈન તર્ક ભાષા' જેવા ગ્રથો તેમણે બનાવ્યા તેઓએ ન્યાયના ગ્રથો બનાવવામા શ્રી *વાદિદેવસૂરિના પ્રમાણ-નયતત્ત્વાલોક અને તેની ટીકાઓનો ઘણો આધાર લીધો છે એ વાતનો તેઓએ પોતે પણ અનેક સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો છે ન્યાય સિવાય કાવ્ય અને જ્યોતિષના પણ તેઓ વેત્તા હતા ન્યાય જેવા વિષયને જૂદા જૂદા છન્દોના પદ્યોમા આલેખવો એ કાવ્ય બનાવવાના દઢ અભ્યાસ વગર કેમ બની શકે ? તેમની સ્યાદ્વાદ મુક્તાવલી આખીય પદ્ય (૭-૮) મા બનેલી છે

---

*स्याद्वादसुप्रबोधाय प्रक्रियेय प्रतिष्ठिता ।
विचाराम्बुधिबोधाय देवसूरिवचोऽनुगा ॥

સ્યાદ્વાદ મુક્તાવળી ૪-૪૪

अर्हं बीज भारतीथाभिवन्द्य, सम्यग्विद्यासद्गुरु सद्गुरु च ।
श्रीमद्देवाचार्यवर्योक्तियुक्त्या स्याद्वादस्य प्रक्रिया वावदामि ॥

હસ્તલિખિત જૈન તર્ક ભાષા શ્લોક ૧

તેઓ પ્રકાંડ વિદ્વાન્ કદાચ ન હોય છતાં તેમણે શાસ્ત્રીય દરેક વિષયોનો પરિચય મેળવ્યો હતો. તેઓ દિગંબર શ્વેતાંબર વિગેરે જૈનોના પેટા ભેદો, તથા બીજા દર્શનો વિષે પણ ઉદાર હતા આ વાતની સાક્ષી આ ગ્રન્થ તથા તેમના બીજા ગ્રંથો પૂરે છે. તેઓ અઢારમી સદીમાં, થયા છે. કે જે સદીમાં શ્રી યશોવિજયજી, વિનયવિજયજી અને મેઘવિજયજી ઉપાધ્યાય જેવા જ્યોતિર્ધરો પ્રકાશી રહ્યા હતા. તપાસ કરતાં તેમના ચૌદ ગ્રંથો જણાયા છે.

તેમના ગ્રન્થો.

ગ્રંથ નામ.	વિક્રમ સંવત.	ગ્રંથ નામ.	વિક્રમ સંવત.
૧ ×વિચાર ષટ્ત્રિંશિકાવચૂરિ	૧૭૨૧	૮ સ્યાદ્વાદ મુક્તાવલી*	
૨ ભાવસપ્તતિકા	૧૭૪૦	૯ માનમંજરી	
૩ જૈની સપ્તપદાર્થી	૧૭૫૭	૧૦ સમાસ શોભા	
૪ શબ્દાર્થ સંબંધ	૧૭૫૮	૧૧ ગૃહલાઘવ વાર્તિક	૧૭૬૦
૫ પ્રમાણ વાદાર્થ	૧૭૫૯	૧૨ યશોરાજ પદ્ધતિ	૧૭૬૨
૬ જૈન તર્કભાષા		૧૩ વાદાર્થ નિરૂપણ	
૭ વાદસંખ્યા		૧૪ સ્તવનરત્ન	

×આમાં ૧, ૨, ૧૨, ૧૩ તથા ૧૪ નંબરના ગ્રંથો ઉદયપુરના એક જતિ મોતિવિજયજીના ઉપાશ્રયના ભંડારમાં છે. અને તે સિવાયના બધા ગ્રન્થોની હસ્તલિખિત એક કે તેથી વધારે પ્રતિઓ ગુરુદેવ શ્રી વિજયધર્મસૂરિ મહારાજના પુસ્તકોથી બનેલ આગરાના **શ્રીવિજયધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાન મંદિરમાં** મોજૂદ છે.

*સ્યાદ્વાદ મુક્તાવળીને વિક્રમ સં. ૧૯૬૫ માં ભજન સાહિત્યના સુંદર લેખક ઉદાર આચાર્ય શ્રીમાન્ બુદ્ધિસાગરસૂરિજીએ પ્રકાશિત કરી હતી, પણ તેનું સંશોધન અને સંપાદન નવી પદ્ધતિએ જોઇએ તેવું નથી થયું. ફરી એકવાર તે સંશોધન માંગે છે. આની મુદ્રિત પ્રતિ શ્રીમાન્ હેમેન્દ્રસાગરજી મહારાજે મને પૂરી પાડી છે તે બદલ તેમનો આભાર માનું છું.

ગ્રન્થનુ સપાદન.

પૂર્વવૃત્ત.

લગભગ પાચ વર્ષ પહેલાની વાત છે આ જૈની સપ્તપદાર્થી ગ્રથની હસ્તલિખિત ત્રણ પ્રતિ મારા ન્યાયના મહાધ્યાપી ન્યાયતીર્થ તર્કભૂષણ ભાઇ રતિલાલ દી દેસાઇએ શિવપુરીમા મને આપી આ ગ્રન્થને સપાદિત કરવાની પ્રેરણા કરી હતી આ ત્રણે પ્રતો શ્રી વિજયધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાનમદિરમાથી તેમણે મેળવી હતી તે વખતે સ્વનામધન્ય ગુરૂદેવશ્રી વિજયધર્મસૂરિમહારાજના સમાધિમદિરની પવિત્ર અને શીતલ છાયામા આવેલ જૈન ગુરુકુલ શ્રી વીરતત્ત્વ-પ્રકાશક મડળ શિવપુરીમા અધ્યયન અધ્યાપનના કાર્યમા હુ પરોવાએલો રહેતો એટલે મે આના સપાદન તરફ ઉપેક્ષા કરી

શિવપુરી છોડ્યા પછી કોઇ સમયે અધ્યાપનના ભારે, કોઇ વખતે ગ્રન્થાન્તરના સપાદન કાર્યે, તો કોઇ વાર માદગી દેવીએ મને આ ગ્રન્થના સપાદનમા રોડા ર્યો આ વખતે આનો ઉદયકાળ આવ્યો તેથી આને સપાદિત કરવા મે દૃઢ નિશ્ચય કરી કામ શરૂ કર્યુ પૂજ્ય મહારાજશ્રીની આજ્ઞા લઇ પ્રેસકોપીને પ્રેસમા મોકલ્યુ

ઉપર લખી ગયો છુ તેમ આ ગ્રન્થની ત્રણ પ્રતો મને મળી હતી તે ત્રણેના પાના અને સજ્ઞા આ પ્રમાણે છે

પાનાં.	સંજ્ઞા.
૧૦	આના ઉપરથી મૂલ ગ્રન્થની નકલ કરી આ ગ્રથ છપાવ્યો છે
૧૧	આની સજ્ઞા (નામ) ક રાખી છે
૧૪	આનું નામ प्रत्यन्तर રાખ્યુ છે

આ ત્રણ પ્રતિઓ પૈકી પહેલાંની બેનાં અક્ષરો સારાં છે. બહુ અશુદ્ધ નથી. તેમ બન્નેમાં ઘણી સમાનતા છે. ત્રીજી (૧૪ પેજની) પ્રતિના પાઠો બે કરતાં કોઇ સ્થલે તદ્દન જૂદાં તેમજ ઘણાં વધારે છે. કોઇ કોઇ સ્થલે તો જાણે જૂદોજ ગ્રંથ હોય તેવું પણ ભાસે છે તેથી મેં પહેલાંની બે પ્રતોનો આમાં બહુ ઉપયોગ કર્યો છે. **क** સંજ્ઞાની પ્રતિના પાઠાન્તરો લીધાં છે. તેમ દસ પેજની પ્રતિના જ્યાં સાવ અશુદ્ધ પાઠો લાગ્યા તેને **क** અને ત્રીજી–**प्रत्यन्तर** સંજ્ઞાની પ્રતિથી શુદ્ધ પણ કર્યાં છે. બાકી **प्रत्यन्तर** સંજ્ઞાવાળી ૧૪ પેજની પ્રતિના બધા પાઠાન્તરો ન લેતાં જ્યાં પહેલી બે પ્રતિઓના પાઠો સંદિગ્ધ વિપરીત કે અનધ્યવસિત લાગ્યા ત્યાં ત્રીજી પ્રતિના પાઠાન્તરોની મારે મદદ લેવી પડી છે. જ્યાં મૂળનો સાવ અશુદ્ધ પાઠ જણાયો ત્યાં ત્રીજી પ્રતિના પાઠને લઈ તે તે સ્થલે ટિપ્પણીમાં **प्रत्यन्तर** કે **पुस्तकान्तर** ના નામથી મેં તેના પાઠાન્તરો આપ્યાં છે જેમ ૨૪ મા પેજમાં.

સંપાદન પદ્ધતિ.

મૂળમાં જે જે પાઠો મને શંકાવાળા કે સાવ ઉલટા જણાયા ત્યાં મેં વચ્ચે (?) આવાં શંકાચિહ્નો કર્યાં છે. કોઇ સ્થલે અશુદ્ધ પાઠને બદલે તેની પાસે ( ) આવાં ચિહ્નો કરી તેમાં મારી બુદ્ધિએ નિશ્ચિત કરેલા શુદ્ધ પાઠો મેં મૂક્યા છે. કેટલાક ઠીક નહિ જણાતા પાઠોની આલોચના મેં મારી ગુજરાતી નોટોમાં પણ કરી છે; જેમ સામાન્યવિશેષ અને ઉપાધિહેત્વાભાસ વિગેરેની. કેટલાક અશુદ્ધ પાઠો હોવા છતાં ત્રણે પ્રતિઓમાં એક જ સરખા પાઠ હોવાથી તે પાઠોને તેમના તેમ જ રહેવા દીધા છે; જેમઃ–પૃ. ૪–૧માં " **०श्चान्तर्गतमेवम्** " પૃ. ૭–૧૯ માં " **द्रष्ट्वा** " વિગેરે. ઘણા ખરા પાઠો વ્યાકરણાદિની દૃષ્ટિએ સાવ અનુચિત લાગતાં તેમાં મેં ઘટતો સુધારો કર્યો છે. તેમાં કેટલાક અહીં પાઠકોની જાણ માટે આપું છું:—

પેજ–પંક્તિ	અશુદ્ધપાઠ	શુદ્ધ કર્યો
૭—૬	स्वदेहपरिणाम ।	स्वदेहपरिमाण ।
૮—૬	युयुक्त ।	युक्तियुक्तम् ।
૮—૨૦	तद्वस्थ्यमेव ।	तादवस्थ्यमेव ।
૧૭—૬	अलक्षे ।	अलक्ष्ये ।
૧૭—૧૦	लक्षणगमन्याप्ति ।	लक्षणगमनमव्याप्ति ।
૧૮—૬	इदमप्यौचारिक ।	इदमप्यौपचारिक ।
૨૬—૪	०भार्जो ।	०भाजो ।
૨૬—૬	तिर्यगूता० ।	तिर्यगूर्ध्वता० ।

સાધારણ લોકોની સમજણની ખાતર મેં ઘણે સ્થલે કઠિન સંધિઓને છૂટી પાડી છે મૂળ ગ્રંથની ટિપ્પણીના વિભાગ કરતાં પાઠાન્તરોનો વિભાગ જૂદો પાડી તેને જૂદા ખાનામાં મૂક્યો છે તથા બન્ને વિભાગની ટિપ્પણીના નંબરમાં ગોટાળો ન થવા પામે એટલા માટે પાઠાન્તરોના નંબર ઝીણા શીર્ષમાં આપ્યા છે વિષયોના મથાળાં હસ્તલિખિત પ્રતોમાં ન હતાં, તે મેં નવાં જ પાડ્યાં છે મૂળ ગ્રંથમાં જે જે બીજા ગ્રન્થોના ફકરાઓ—અવતરણો મને લાગ્યાં તે મેં ચાલુ ટાઇપ કરતાં જરીક નાના ટાઇપમાં છપાવરાવ્યાં છે તેની બન્ને તરફ મેં “ ” આવાં ઊંધાં ચિહ્ન કર્યાં છે તે એટલા માટે કે પાઠક જલ્દી સમજી શકે એના સ્થાન વિગેરેનો નિર્દેશ મૂળ ગ્રન્થમાં અને પરિશિષ્ટમાં કર્યો છે

આ મૂળ ગ્રંથ વિષે ગ્રંથની પાછળ નોંધો વિગેરે ચાર પરિશિષ્ટો ગુજરાતીમાં જ લખ્યાં છે, તેનું કારણ એ છે કે ગુજરાતમાં સંસ્કૃત ભાષાનું બહુ જ ઓછું જ્ઞાન છે પૂર્વકાળનો કોઇ પણ સારી આપણા ગુજરાતના ગીર્વાણભાષાની તરફ લોકોની અરુચિ અને મંદતા જૂએ તો તે ખરેખર આવું જ માગે આ ગ્રંથ ખાસ વિષયનો છે આ વિષયનો થોડો રસ માણનાર ગુજરાતના લોકો પણ લેવા માંગે તેવા હેતુથી સંસ્કૃતમય હોવા છતાં સારી નોંધો વિગેરે ગુજરાતીમાં જ મેં લખ્યું છે

આરંભિક અભ્યાસીઓ માટે આ મૂળ ગ્રંથ છે એટલે મેં આની નોટો તદ્દન સહેલી જ લખી છે. મહત્ત્વનું લખવાની ઘણીયે ઈચ્છા થતી પરન્તુ ગ્રંથના અધિકારીઓ તરફ દૃષ્ટિ જતાં તે ઇચ્છાને મેં રોકી છે. મૂળ ગ્રંથ સંબંધી નોટો છે એટલે મૂળ કરતાં અવશિષ્ટ કે નવું જ લખવું જોઇએ તેથી મૂળ સિવાય તેને લગતું મેં લખ્યું છે એટલે વાચકો એક વિષયની તમામ વસ્તુ મારી આ નોટોમાં કદાચ નહિ જોઇ શકે એ સ્વાભાવિક વાત છે. એ માટે મને ક્ષમા આપશે. જેને તાત્ત્વિક જ્ઞાન હશે તેને આ નોટો કઠિન ન લાગશે એમ હું માનું છું. મૂળ કે નોટોને સમજવા માટે કેવળ બુદ્ધિનો જ ભરોસો ન રાખતાં પરિશ્રમ પણ કરવા માટે છાત્રોને હું વિનવું છું.

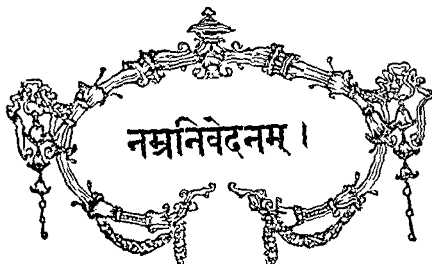
આ ગ્રંથના સંપાદન અને નોટો વિગેરેમાં મેં જે ગ્રંથ અને ગ્રન્થકારોની સહાયતા લીધી છે તેમનો હું આભારી છું. તેમ જ હસ્તલિખિત એક પ્રતિની નકલ કરી આપવા બદલ ભાઈ રતિલાલ ડી. ને પણ ધન્યવાદ આપ્યા વગર રહી શકતો નથી.

સંસ્થાના સંચાલકો આ ગ્રંથને **તર્કસંગ્રહ**ને બદલે જૈનશિક્ષણ સંસ્થાઓના પાઠ્યક્રમમાં દાખલ કરશે, શિક્ષકો સારી પેઠે વાંચી છાત્રોને પ્રેમ અને વિવેચન પૂર્વક ભણાવશે, વિદ્યાર્થીઓ આનું મનનપૂર્વક અધ્યયન કરી તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરશે અને વિશેષજ્ઞ પુરૂષો સ્ખલના કાઢી સૂચના કરશે, તો આ સંપાદક પોતાના નાના પ્રયત્નને આભાર પૂર્વક સફળ માનશે એટલું કહી રજા લઉં છું.

ग्रन्थेऽत्र बुद्धिदोषाद्वा दृष्टिदोषात् त्वरात्वतः ।
स्खलितं दृश्यते यत् चेत् तच्छोध्यं धीधनैर्जैनैः ॥

સાઠંબા
જેઠ સુદિ ૧૫
ધર્મ સંવત ૧૨.

નિવેદક.
હિમાંશુવિજય
(અનેકાન્તી).

नम्रनिवेदनम् ।

ग्रन्थः सढौक्यमानोऽयं सतां पाणिसरोरुहे ।
जैनी सप्तपदार्थीति-नाम्नाऽस्ति तर्कगोचरः ॥ १ ॥

जैनप्रमाणमेयाना ग्रन्थेऽस्मिन् तु समासतः ।
सरण्या चित्तहारिण्या विद्यते प्रतिपादनम् ॥ २ ॥

कर्त्ता यशस्वतां मुख्यो यशस्वत्सागरो यमी ।
ग्रन्थस्यास्यस्य स्याद्वाद-तत्त्वज्ञोऽभिज्ञसमत. ॥ ३ ॥

तर्कसंग्रहपद्धत्यां सरलं सुन्दरोऽस्त्ययम् ।
जैनतत्त्वप्रवेशाय छात्राणामुपकारकः ॥ ४ ॥

अस्य ग्रन्थस्य छात्रेभ्यो हिताय सावधानया ।
मया सम्पादनं बुद्धया कृतं साधुहिमांशुना ॥ ५ ॥

लोकाऽऽग्रहोपकाराभ्यां परिशिष्टादिकं मया ।
दत्तं गूर्जरभाषाया, क्षाम्यन्तु सभ्यतद्विदः ॥ ६ ॥

सम्पादकः ।

विषयाणां सूची ।

(વિષયોનું સાંકળીયું)

પ્રસ્તાવના.

मूलग्रन्थः ।

परिशिष्ट ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठ	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
७–२१	दृष्टव्यम् ।	द्रष्टव्यम् ।
१३– २	[समई]	[समिई]
१६–१८	० लोकः १–११।	० लोकः १–९ ।
२५–१७	क्रमाद् ।	युगपद् ।
३०–१२	स्पष्टोऽ० ।	स्पष्टतोऽ० ।
३७– ८	० मूत्र)	० सूत्र)

जगत्पूज्यश्री विजयधर्मसूरिजी

नत्वायोजपिनामवासरकरो गाम्भीर्यरत्नाकरो,
धर्मोद्धारिसमाजदेशसुखद आनन्दकन्दास्पद ।
श्रद्धाज्ञानचरित्रनिर्मलवर कुन्देन्दुकीर्त्योज्ज्वल,
सूरि श्रीविजयादिधर्ममुनिप स्याद् भूयसे श्रेयसे ॥

—धर्मवियोगमाला ३०

શ્રી મહોદય પ્રેસ-ભાવનગર

जैनी सप्तपदार्थी।

श्रीपद्मसुन्दरगणिनिर्मिता–
जयपुर

जैनी सप्तपदार्थी ।

नमो गुरवे ।

स्वस्ति स्याद्वादवादाय सप्तरूपप्ररूपिणे ।
अनेकान्तस्वरूपाय तस्मै नित्यं नमोनमः ॥ १ ॥

अपारसंसारसमुद्रसेतुं विज्ञानसारस्वविधानहेतुम् । 4
सत्तर्क्यतर्काम्बुधिपारसेतुं स्तुवे जिनेन्द्रं वृषभैककेतुम् ॥२॥

अज्ञानतिमिरोच्छेद–भास्वद्भास्करसन्निभाम् ।
भव्यसम्भारलभ्यार्थां जैनीं वाचमुपास्महे ॥ ३ ॥

आदिवाक्यम् । 8

प्रमाणनयप्रतीतार्थपदार्थमार्गप्ररूपणार्थमिदमुपक्रमः[1]। जीवाऽजीवाऽऽस्रव–बन्ध–संवर–निर्जरा–मोक्षास्तत्त्वानि सप्त पदार्थाः । पुण्यपापद्वयमास्रवाऽ-

1 " प्रमाण[illegible] [illegible] पाठः ।

न्तर्गतमेवम् [०मेव ?]। यथोक्तं–कैरवाकरकौमुद्याम्–

" शम्भुः सप्तपदार्थभङ्गिघटनामासूत्रयन् जृम्भते " इति।

तत्र जीवाजीवौ द्वावेव सकलप्रामाणिकप्रतीतावेव सभेदौ, यथा–जीवस्त्वेकविधः। अजीवः पञ्चप्रकारः, पुद्गल-धर्माऽधर्माऽऽकाश-कालभेदात्। एतानि षडेव द्रव्याणि। पञ्चास्तिकायाः। कालस्याऽस्तिकायता नैव, अखण्डत्वाद् निरंशत्वाच्च। द्रव्य–गुण–पर्याय–सामान्य–विशेषभावाऽभावास्तत्सङ्गता एव।

द्रव्यनिरूपणम्।

द्रव्यं सतत्त्वं यथा– गुण–पर्यायवदुत्पाद–व्यय–ध्रौव्ययुक्तं सदिति। यथोक्तम्—

" द्रवत्यदुद्रुवद् द्रोष्यत्येवं त्रैकालिकं हि यत्।
ताँस्ताँस्तथैव पर्यायान् तद् द्रव्यं जिनशासने ॥१॥

卐द्रव्यं पर्यायवियुतं पर्याया द्रव्यवर्जिताः।
क कदा केन किंरूपा दृष्टा मानेन केन वा ? ॥२॥ "

卐 एतत्सादृश्यं **सन्मतितर्के** दृश्यते यथा—
दव्वं पज्जवविउयं दव्वविउत्ता य पज्जवा णत्थि ॥१–१२॥ इति।

गुणनिरूपणम् ।

अथ गुणाः । अन्वयिनः सहजा निर्गुणा गुणाः । व्यतिरेकिणः क्रमभाविन पर्यायाः । पर्येत्युत्पादनाशौ चेति पर्यायाः । ध्रौव्यं द्रव्यगतो धर्मः । यथा—जीवपुद्गलयोरविष्वग्भावसम्बन्धसम्बन्धित्वेन पर्यायेषु सक्रियत्वम् । अतोऽन्ये पुद्गलद्रव्यं विना सर्वाणि पञ्च द्रव्याणि निःक्रियाणि । गुणा द्विविधाः, सामान्य-विशेषाभ्याम् । सामान्यगुणा अस्तित्वादयः सर्वेषा साधारणाः । विशेषगुणाः षण्णा भेदभिन्नाः । यथाऽऽत्मनो ज्ञान-दर्शन-सुख-वीर्यादयस्त्वनन्ता एव । पुद्गलद्रव्यविशेषगुणा विंशतिसंख्याः स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णाऽऽख्याः । स्पर्शस्याष्टौ । रसाः पञ्च । गन्धौ द्वौ । वर्णाः पञ्चेति । धर्मद्रव्यस्य विशेषगुणो गतिहेतुत्वम् । अधर्मद्रव्यस्य स्थितिहेतुत्वम् । आकाशस्यावकाशदानहेतुत्वम् । कालस्य नवजीर्णवर्त्तनाहेतुलक्षण इति पृथग् विशेषगुणाः । जीवस्य स्वलक्षण चेतनत्वम् । पुद्गलस्य मूर्त्तत्वमचेतनत्वम् । जीवपुद्गलयोगे कथंचिन्मूर्त्तत्वम् । शेषाणाममूर्त्तत्वमचेतनत्वम् ।

पर्यायनिरूपणम् ।

पर्यायाः स्वभावविभावाभ्या द्वेधा । विभाव-

द्रव्यपर्याया गत्याश्रिताः। विभावगुणपर्याया मत्यादयः। स्वभावद्रव्यपर्यायाः सिद्धत्वपर्यायाः। स्वभावगुणपर्याया अनन्तचतुष्टयरूपाः। इति पर्यायाः।

भावनिरूपणम्।

अथ द्रव्याणां भावाः। अस्ति-नास्ति-नित्यानित्यैकानेकभेदाभेदभव्याभव्यपरा[1]परस्वभावत्वान्येकादश सामान्यस्वभावाः। चेतनाचेतनमूर्त्तामूर्त्तप्रदेशाप्रदेशस्वभावविभावशुद्धाशुद्धोपचरित्वानि विशेषभावा भावानां भ[2]व्याः। विस्तारस्त्वन्यतो महाग्रन्थतोऽवसेयः। यथोक्तम्——

" एकविंशतिभावाःस्युर्जीवपुद्गलयोर्मताः।
धर्मादीनां षोडश स्युः काले पञ्चदश स्मृताः ॥१॥ "

स्वभावविभावचेतनमूर्त्ताशुद्धत्वानि पञ्च भावाः। धर्माऽधर्माऽऽकाशानां त्रयाणामेते पञ्च भावा न भवन्ति। प्रदेशित्वभावं विना पञ्चदश काले भवन्ति। भावा इति सर्वद्रव्यसङ्गता गुणपर्यायभावा ज्ञातव्याः।

---

1 अपरस्मिन् आदर्शपुस्तके " परमस्वभावत्वान्येकादश " इति पाठो वर्त्तते, तेनैकादशसंख्या संघटते।

2 " भाव्याः " इति क——पाठः।

जीवनिरूपणम् ।

अथ जीवद्रव्यस्वरूपम् । चेतनालक्षणो जीव इति । सा च ज्ञानादिभेदादनेकधा, यथोपयोगलक्षणा द्वादशप्रभेदभिन्नाः [?] । जीवो द्विविधः, संसार्यसंसारिभेदात् । तत्र संसारी जीवः प्राणधारणात् चैतन्यस्वरूपः, परिणामी, कर्ता, भोक्ता, स्वदेहपरिमाणः, प्रतिक्षेत्रं भिन्नः, पौद्गलिकाऽदृष्टवाँश्चायम्§ ।

गुणा द्विविधाः शुद्धाऽशुद्धाः । अशुद्धा मत्यादयः । शुद्धाः क्षायिकादयश्च । पर्याया अपि द्वेधा–शुद्धाऽशुद्धाः । अशुद्धा गत्याश्रिताः । शुद्धाः सिद्धिमुपागताः । उत्पादव्ययध्रौव्यत्रयं यथा–पूर्वपर्यायपरित्यागो व्ययः । अनागतपर्यायस्योत्पाद उत्पादः । उत्पादो द्विविधः, स्वनिमित्तः परप्रत्ययश्च । व्ययोऽपि तथा । ध्रौव्यं तु द्रव्यगतं शाश्वतो धर्मश्चेतनात्मको ज्ञातृत्वस्वभावः, सर्वदैव ताद्रूप्यावस्थानात् । अवस्थाभेदेऽवस्थावतोऽपि भेदः । जीवति–प्राणान् द्रव्यभावभेदान् धारयतीति जीवः—चतुःप्राणादारभ्य दशप्राणपर्यन्त प्राणी । तथा पञ्चेन्द्रियाणि त्रिविध बलमितिवचनात् । द्रष्टा [?] स्वदेहपरिमाणश्चासङ्ख्यात-

---

§ प्रमाणनयतत्त्वालोकसूत्रमेतद्, अस्मत्सम्पादितायां वृत्तौ पृ० १६६ दृष्टव्यम्, अत्र केवल " साक्षात् " शब्दो न्यूनोऽस्ति ।

प्रदेशी । लोकाऽऽकाशप्रदेशप्रमितो द्रव्यगुणापेक्षया नित्यः । पर्यायापेक्षया पुनरनित्यः । स्वद्रव्यादिचतुष्टयेन भावरूपस्तथा परद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षयाऽभावाद् अभावरूपोऽत एवानेकान्तात्मकत्वम् । तथा परे प्रतिपादयन्ति एकस्मिन् वस्तुनि विरुद्धधर्माध्यासत्वं कथं सङ्घटीति ? । नैतद् युक्तियुक्तं; यथैकस्मिन्नरि पितृत्वं पुत्रत्वमुभयमप्यपेक्षाकृद्भवत्येव । स्वपित्रपेक्षया पुत्रत्वं; पुत्रापेक्षया पितृत्वमित्युभयमपि तात्त्विकं सर्वजनप्रतीतम् । सामान्यविशेषादिकमप्यनुवृत्तिव्यतिवृत्तिप्रत्ययप्रतीतमेव सुकरं सुस्थिरम् । तथा पौद्गलिकादृष्टवान् व्यवहारनयप्रतीत्या, परद्वीपोत्पन्नवस्तुभोक्ता तद्बलेन बोध्यम् । इति संसारी जीवः ।

सिद्धत्वनिरूपणम् ।

अथ सिद्धो द्रव्यं; गुणाः शुद्धत्वस्वरूपेण त एवाष्टकर्मक्षयजन्या अनन्ताष्टकरूपाः क्षायिकादयो [1]भावप्रमाणा ज्ञानादयस्त एवोपयोगाः शुद्धस्वभावगुणव्यञ्जनपर्यायाश्चरमशरीरात् किञ्चिन्न्यूनदेहधराः सिद्धपर्यायाः । व्ययः सांसारिकपर्यायस्य, सिद्धपर्यायोत्पादः, ध्रौव्यं तु तादवस्थ्यमेव । सांसारिका-

1 " भावप्राणाः " इति क–पाठः ।

वस्थाया उत्पादव्ययौ तज्ज्ञानावभासकत्वेन तावेव। यथोक्तम्—

" अशरीरा जीवघना ज्ञानदर्शनशालिनः ।
साकारेण निराकारेणोपयोगेन लक्षिताः ॥ "

यथोक्तम्—"जिणअजिण " इति व्यक्तम्, इति पञ्चदश भेदा लोकाग्रवासिनोऽस्पृष्टलोकान्ताः । इति सिद्धस्वरूपम् ।

पुद्गलस्वरूपम् ।

अथ पुद्गलद्रव्यम्। मूर्तिमन्तः पुद्गलाः स्पर्श-वर्ण-रस-गन्धवन्तश्चेति। स्पर्शोऽष्टविधः—मृदु—कठिन—गुरु-लघु-शीत—उष्ण—स्निग्ध—रूक्षभेदतः। रसः पञ्चधा—तिक्त—आम्ल—कटुक—मधुर—कषायभेदतः । गन्धो द्वेधा-सुरभिःदुरभिश्च। वर्णाः पञ्च-कृष्ण—नील—पीत—रक्त—शुक्लभेदात्। एते विंशतिमूलभेदाः। शुद्धाऽशुद्धाः पर्याया द्वेधा—शुद्धा परमाणुरूपा अशुद्धा द्व्यणुकाद्याः स्कन्धदेशप्रदेशाः। ततः पृथिव्यातप—तमो-ज्योत्स्ना—छाया—शब्दाः पर्यायवाच्याः। एतेषां विस्तारोऽन्यतो ज्ञेयः। मूर्तिमद् अत एव सक्रियं पुद्गलद्रव्यम् । तथाऽष्टविधकर्मरूपत्वात् सङ्ख्याताऽसङ्ख्याताऽनन्तप्रदेशात्मकम् । तथाऽस्योत्पादव्ययौ तु

प्रतीतावेव, साक्षादेव दर्शदृश्यमानत्वात् । सामान्यविशेषावपि तत्प्रत्ययसाध्यावेव । इति पुद्गलद्रव्यसङ्कोचनः[1] ।

धर्मास्तिकायनिरूपणम् ।

अथ धर्मद्रव्यम् । चलनस्वभावो धर्मस्तथा गत्युपग्रहो गुणो गतिसाहाय्यदायी, यथा पयो मत्स्यानाम् । स त्रिभेदः–स्कन्ध[1]–देश[2]–प्रदेश[3]भेदात् । अमूर्त्तो निःक्रियश्च । पर्यायो लोकाऽऽकाशप्रमाणोऽसङ्ख्यातप्रदेशात्मको जीवपुद्गलयोर्मिथोमिल[०लि०?] तयोरपि गमनक्रियावतोः सहकारी । मुख्यगौणवृत्त्या व्ययोत्पादावेव गतिसाहाय्यदानतः पूर्वापरविभागजन्याविति । ध्रौव्यं द्रव्यसङ्गतमेव । सामान्यविशेषौ प्रत्ययसंवेद्यौ । इति धर्मद्रव्यम् ।

अधर्मास्तिकायनिरूपणम् ।

अथाऽधर्मद्रव्यम् । स्थित्युपग्रहलक्षणोऽमूर्त्तो निःक्रियः, तथा गुणः स्थितिसाहाय्यदायी स्कन्ध[1]–देश[2]–प्रदेश[3]–त्रिभेदभाक् । पर्यायो लोकाऽऽकाशप्रमाणोऽसङ्ख्यातप्रदेशात्मकः । अस्तिकायता च स्थित्युपष्टम्भसाहाय्यदानेन जीवपुद्गलयोस्तथा पूर्वोक्तयोः

---

1 "०सङ्कोचः" इति क–पाठः ।

स्थितिसहकारी, यथा छाया पथिकानाम् । मुख्यगौणवृत्त्या स्थितिसहकारिपूर्वापरभागजातौ व्ययोत्पादौ । सामान्यविशेषावपि यथाऽऽम्नायं वेदितव्यौ । ध्रौव्यं द्रव्यगतमेव । इति अधर्मद्रव्यम् ।

आकाशनिरूपणम् ।

अथाकाशः—अवगाहदानलक्षणः । अवकाशदानं गुणोऽनन्तप्रदेशात्मको लोकालोकप्रमाणोऽमूर्त्तो निःक्रियो ध्रुवः । शुद्धपर्यायो लोकालोकप्रमाणः । अशुद्धपर्यायो घटाऽऽकाशमठाऽऽकाशकुटाऽऽकाशादिकः प्रतीत एव । पर्यायसङ्गतावेवोत्पादव्ययौ सामान्यविशेषौ च । स्कन्ध–देश–प्रदेशाः त्रयो भेदा मुख्यगौणवृत्त्या समयानुसारिणो विदुः । इति आकाशद्रव्यम् ।

कालनिरूपणम् ।

अथ कालः पदार्थो वर्तनालक्षणो नवजीर्णतादिको गुणोऽखण्डत्वादस्तिकायता नैव, निरंशत्वादमूर्त्तो निःक्रियश्च । नित्यश्च लोकाऽऽकाशप्रमाणोऽसङ्ख्यातप्रदेशकः । व्यवहारतः समयाऽऽवलीमुहूर्त्तादिकः । तथोपचारादुत्पादव्ययौ, सामान्यविशेषावपि । इति कालद्रव्यम् ।

सङ्क्षेपतस्तु षड्द्रव्यविवरण शास्त्रोक्तरीत्या लिखितमिति ।

आश्रवनिरूपणम्।

अथ तृतीय आश्रवः। अभिनवकर्माऽऽदानहेतुराश्रवः। जीवपुद्गलयोगजन्यत्रैविध्यक्रियायोगादात्मप्रदेशपरिस्पन्द आश्रवः। स च द्वेधा—पुण्याऽऽश्रवः पापाऽऽश्रवः। शुभोऽशुभश्च। द्विचत्वारिंशद्भेदभिन्नः पौर्वः। अपरस्तु द्व्यशीतिप्रकृतिप्रभिन्नः। ताः प्रतीताः। तथेन्द्रिय—कषाय—अव्रत—योगैः। जीवपुद्गलसंयोगजन्याः पञ्च क्रियाः। तथोक्तम्—× "काइयअहिगरणीआ..." [1]इत्यादिवचनात्। उत्तरतः पञ्चविंशतिरूपा क्रिया। एषां योगे [2]यातो द्विचत्वारिंशद्भेदभिन्न आश्रवः। आश्रवो भवहेतुः स्याद् इत्याप्तवाक्यम्। इति आश्रवः।

संवरनिरूपणम्।

अथ संवरः। आश्रवनिरोधः संवरः। स द्वेधा-द्रव्यभावाभ्याम्। संसारनिरोधे तत्पूर्वकर्म्मपुद्गला-

1 "इतिवचनात्" इति क-पुस्तकपाठः।

2 "जातः" इति क-पाठः।

× काइय अहिगरणीआ पाउसिआ पारितावणी किरिया।
पाणाइवायारंभिअ परिग्गहिआ मायवत्तीअ॥
नवतत्त्वगाथा २२।

ऽऽदानविच्छेदो द्रव्यसंवरः । संसारनिमित्तक्रियानिर्वृ-[०वृ० ?]त्तिर्भावसंवरः । यथा-"+समई [समई ?] गुत्ति परीसह " इतिगाथोक्तसप्तपञ्चाशत्सङ्ख्याकः संवरो भवति । यथेर्यादयः समितयः पञ्च, मनोगुप्त्यादयो गुप्तयस्तिस्रः, क्षुत्पिपासाऽऽदयो द्वाविंशतिपरीषहाः, दशविधो यतिधर्मः क्षान्त्यादिकः, भावना द्वादशविधाः, चारित्राणि [पञ्च ?], इति विज्ञेयः । प्रमादपरित्यागेनाऽऽश्रवनिरोधः संवरश्चतुर्थः ।

निर्जरानिरूपणम् ।

अथ निर्जरा । यया बीजभूतानि कर्माणि जन्मिना शीर्यते [?] सा निर्जरा । सा द्विभेदा-सकामाऽकामाभ्याम् । ज्ञानपूर्विका यमिनां सकामा, अपरेषामकामा । सा द्वादशभेदभिन्ना तपोभेदात् । षड्विधं बाह्यं षड्विधमाभ्यन्तरञ्चेति । यमिनामेवानन्त-

1 क-पुस्तकेऽय श्लोकोऽधिको दृश्यते—

" बीजभूतानि कर्माणि शीर्यंते जन्मिना यथा ।
सा निर्जरा द्विधा प्रोक्ता सकामाऽकामभेदत ॥ १ ॥ "

+ समिई गुत्ति परीसह जइधम्मो भावणा चरित्ताणि ।
पण-ति-दुवीस-दस-बार-पचभेएहिं सगवन्ना ॥

नवतत्त्वगाथा २५ ।

फलरूपा निर्जरा सर्वदैव । यथोक्तम्—"जं अन्नाणी कम्मं...." इतिवचनात् । इति निर्जरापदार्थः ।

बन्धनिरूपणम् ।

अथ बन्धः । +अभिनवकर्मग्रहणं बन्धः । स चतुर्धा‡–[1]प्रकृति–[2]स्थिति–[3]अनुभाव[1]–[4]रस० [०[4]प्रदेश०] बन्धप्रभेदभिन्नः । यथोक्तम्–*"पईसहावा वुत्ता [?]" इतिगाथोक्तः । बन्धोदयोदीरणा–सत्ताचतुर्भेदैरिति । यथा बन्धे सविंशशतं १२० प्रकृतीनाम्, तथोदयोदीरणयोर्द्वाविंशत्यधिकं शतं १२२ प्रकृतीनाम् । सत्तायां §साष्टचत्वारिंशच्छतं १४८ प्रकृतीनाम् । ×"मिच्छे सासण..." इति गाथोक्तचतुर्दशगुणस्थानकेषु प्रकृतीनां चयक्षयोदया [?] उदयव्यवहारः कर्मग्रन्थतो विज्ञेयः । सप्तत्रिभङ्गीरचना सितपटपक्षाऽऽचार्य-

---

1 "०अनुभाग०" इति क–पाठः ।

+ द्वितीयकर्मग्रन्थगाथा ३ ।

‡ प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तद्विधयः । तत्त्वार्थ० ८–४ ।

* पयइ सहावो वुत्तो, ठिई कालावहारणं ।
अणुभागो रसो णेओ, पएसो दलसंचओ ॥ नवतत्त्वगाथा ३७

† द्वितीयकर्मग्रन्थगाथा १३ ।

§ " २५ ।

× " २ ।

निर्मिता विज्ञेया। बन्धहेतवः सप्तपञ्चाशत्सङ्ख्याकाः। यथा–मिथ्यात्वपञ्चकम्, अविरतिद्वादशकम्, कषाय-पञ्चविंशतिकम्, योगाः पञ्चदशसङ्ख्याकाः, सर्वे सङ्कलिताः कर्मबन्धहेतवो ५७ भवन्ति। इति बन्धपदार्थः।

मोक्षनिरूपणम्।

अथ मोक्षपदार्थः। तत्स्वरूप + "सतपयपरूपणया [०वणया ?]" इतिवचनाद् नवभेदप्रभिन्नः। तथा सत्पदप्ररूपणा–द्रव्य–क्षेत्र–काल–भाव–स्पर्शना–अन्तर–भाग–अल्पबहुत्वानिप्ररूपणाभेदेन नवधा। सत्पदप्ररूपणा यथा–एकपदवाच्यं नामतो यथा घटपटस्तम्भकुम्भादिशब्दवाच्यम्, द्विपदवाच्यं यथा शशशृङ्गं गगनाऽम्भोरुहमित्यादि। यत्र भवति भवति च द्विपदवाच्यमेव। कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः। पुरोक्तः पञ्चदशभेदभिन्नः। श्रद्धानरूपेण सम्यक्त्वपञ्चकेन यः श्रद्दधाति स मोक्षमवाप्नोति। ×सम्यक्त्वं स्वसमयप्रतीतम्। इति सप्तपदार्थप्ररूपणासङ्क्षेपः।

+ नवतत्त्वगाथा ४३। सपूर्णगाथा त्वियम्—

सतपयपरूवणया दव्वपमाण च खित्त फुसणा य।
कालो अ अंतर भाग भाव अप्पाबहु चेव ॥ ४३ ॥

× "तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्" तत्त्वार्थसूत्रम् १–२।

अथ प्रमाणनयप्ररूपणायै क्रमोऽयमुपक्रम्यते।

प्रमाणप्ररूपणम्।

तत्र प्रमाणं यथा-*"स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम्"। तद् द्विधा-प्रत्यक्षं परोक्षं चेति। स्पष्टावभासं प्रत्यक्षम्। विशदप्रतिभासि ज्ञानं साक्षात्कारि ज्ञानम्। व्यवसायात्मकं तस्मिन् तदध्यवसायो व्यवसायस्तथा याथार्थ्यापरपर्यायश्च, प्रमाणार्पिता प्रतीतिरनुभवः स एव व्यवसायः। परे "याथार्थ्यानुभवः प्रमा" इति। तथाऽप्रमा समारोपः। स त्रिप्रकारः संशय-विपर्ययानध्यवसायभेदात्। अतत्प्रकारे तत्प्रकारः समारोपः। अनिश्चितानेककोटिसंस्पर्शि ज्ञानं संशयः, स्थाणुर्वा पुरुषो वेति। §"विपरीतैककोटिनिष्टङ्कनं विपर्ययः" शुक्तिकायां रजतमिति। किमित्यालोचनप्रायमनध्यवसायो गच्छतस्तृणस्पर्शि ज्ञानम्। इदं त्रितयमपि समारोपरूपमिति व्यवसायरूपं न भवति। प्रमाणनयविवेचनं तु लक्षणलक्षितमेव।

---

* प्रमाणनयतत्त्वालोकः १-२।

§ प्रमाणनयतत्त्वालोकः १-११।

तथोद्देश–लक्षण–परीक्षा चेति [–परीक्षाश्चेति ?]। विवेक्तव्यनाममात्रकथनमुद्देशः। व्यतिकीर्णवस्तुव्यावृत्तिहेतुर्लक्षणम्। तत्कथनं लक्षणनिर्देशः। युक्तायुक्तयुक्तियुक्तप्रवर्तमानविचारः परीक्षा। प्रमाणपदकरणसाधनं प्रमितिक्रियां प्रति प्रमाणफलं प्रमितिः, सा चाऽज्ञाननिवृत्तिरूपा।

लक्षणे तान्येव पदानि देयानि यैरतिव्याप्तिरव्याप्तिरसम्भवाऽऽख्यश्चेतिदोषा निराकर्त्तुं शक्यन्ते। अलक्ष्ये लक्षणगमनमतिव्याप्तिः। लक्ष्यैकदेशे लक्षणगमनमव्याप्तिः। क्वाप्यवर्तनमसम्भवः। साधकतमं करणमिति करणमपि त्रिविधम्, उपादान–सहकार्यपेक्षाभेदात्। साधारणासाधारणोपादानकारणानि। पूर्वाकारत्यागोत्तरधृताकारकरणं, पूर्वाकारपरित्यागोत्तराकारपरिणामः कार्यत्वं; यथाऽज्ञाननिवृत्तौ सम्यग्ज्ञानप्राप्तिः। प्रामाण्यावबोधः कार्यकारणभावः। प्रमाणं [प्रामाण्य ?] तूत्पत्तौ परतः, ज्ञप्तौ + स्वतोऽत एव स्वपरव्यवसायित्वम्।

---

1 "उद्देशलक्षणनिर्देशपरीक्षा चेति" इति पाठान्तरम्।

2 "पूर्वाकार धारण" इति क-पुस्तकपाठः।

+ ज्ञप्तौ अभ्यासदशायां स्वतो भवति। अनभ्यासदशायां तु परत एव प्रमाणत्वम्, [illegible]।

प्रमाणं द्विप्रभेदं गौणं मुख्यं च । गौणं सांव्यवहारिकं लौकिकम् । मुख्यं पारमार्थिकतात्त्विकं चेति । तथा विकलं सकलं च । तत्राऽऽद्यं गौणमिन्द्रियाऽनिन्द्रियनिबन्धनमुपचारतः । साक्षात्कारि षड्विधं–स्पार्शनं १, रासनं २, घ्राणं ३, चाक्षुषं ४, श्रावणं ५, मानसं ६ चेति; इदमप्यौपचारिकं प्रत्यक्षं, तत्त्वतः परोक्षमेव, आद्ये–मतिश्रुती परोक्षे सूत्रणात् । विकलं त्रिभेदं मतिज्ञानमथदेशतः प्रत्यक्षम्; अवधिज्ञानं मनःपर्यवज्ञानं चेति ।

तत्राऽऽद्यं चतुर्भेदमवग्रहेहावायधारणाऽऽख्येतिभेदात् । यथा इन्द्रियार्थसमुद्भूतसत्तामात्रमवग्रहः, सामान्यव्यवसायिप्रत्यय एकवस्तुज्ञानविशेषितो; यथाऽयं पुरुषो हस्तपाणिशिरःकूर्चादिलक्षणः । गृहीतार्थसंशयात्ययलक्षण [० णा ?] ईहा; पुरुषोऽयं दाक्षिणात्यो; भाषाद्यशेषलक्षणविज्ञानात् । याथात्म्यादवगमाद् अवायो; दाक्षिणात्य एवायम् । कालान्तरस्मृतियोग्या धारणा; प्राचीनधारणया निश्चित एवायं दाक्षिणात्यो न मारवीयः । एतच्चतुष्टय-

1 " आद्ये परोक्षमिति " इति पाठान्तरम् । अयमेव पाठो वरीयान् प्रतिभाति, " आद्ये परोक्षम् " (१–११) इति तत्त्वार्थसूत्रत्वात् । प्रत्यक्षपरोक्षादिविषये विशेषं जिज्ञासुभिरस्मल्लिखिता प्रमाणनयतत्त्वालोकप्रस्तावना द्रष्टव्या ।

मैन्द्रियिकमौपचारिकमेव मतिज्ञानमष्टाविंशतिभेद-भिन्नमर्थ-व्यञ्जनावग्रहयोर्योगे। तथोत्तरभेदानां षड्-त्रिंशदधिकत्रिशतं ३३६ भेदा भवन्ति। द्वितीय देशप्रत्यक्षमवधिज्ञानम्। तद् द्विभेदं भव-गुणप्रत्यया-भ्याम्। तथाऽस्योत्तरभेदा यथोक्तम्—卐 "अणु-गामिवड्ढमाणय" गाथोक्ता ज्ञेयाः। [1]षड्विधमेव भवप्रत्ययोऽवधिर्देव-नारकाणाम्। [2]गुणप्रत्ययोऽवधि-श्चारित्रशुद्धिसञ्जातो यतिनामेव रूपिद्रव्यगोचरः। तृतीयं मनःपर्ययाख्यं ज्ञानम्। तदपि द्विभेद ऋजु-विपुल-मतिभ्याम्।

द्वितीयं प्रत्यक्ष समस्ताऽऽवरणविलयात् त्रैका-लिकद्रव्यगुणपर्यायावलम्बि समस्तवस्तुविज्ञानं सकलं केवलज्ञानम्। तद्वान् भगवान् सर्वज्ञोऽष्टादशदोष-रहितोऽबाध्यसिद्धान्तस्त्रैलोक्यमहितोऽनन्तचतुष्टयवि-राजमानो देवः। इति साक्षात्कारिप्रत्यक्षं सभेद-मुपात्तमिति।

---

1 " षड्विभेद भवप्रत्यय " इति पाठान्तरम्।

2 "गुणप्रत्यय चारित्रशुद्धिसञ्जात यतिना रूपिद्रव्यगोचरम्" इत्यपि पाठः।

卐 कर्मविपाकनामप्रथमकर्मग्रन्थगाथा ८। षड्भेदाश्चेमे-आनुगामिक १, अनानुगामिक, २, हीयमान ३, वर्धमान ४, अनवस्थित ५, अवस्थित ६ चेति तत्त्वार्थभाष्ये।

परोक्षप्रमाणनिरूपणम् ।

अथ परोक्षं सभेदमाह—अस्पष्टावभासित्वं लक्षणम् । तद् द्विभेदमनुमानं १ आगमश्च २ । अनुमानं द्विभेदं गौणं मुख्यं च । तत्राऽऽद्यं त्रिभेदं स्मरणं १, प्रत्यभिज्ञानं २, तर्कश्च ३ । मुख्यमपि द्विभेदं स्वार्थं १, परार्थं २ चेति । स्मरणं यथा—संस्कारप्रबोधसम्भूतमनुभूतार्थविपयं तदित्याकारकसंवेदनं स्मरणम्; तत्तीर्थकरबिम्बमिति । अनुभवस्मृतिहेतुकं सामान्याऽऽदिगोचरं संकलनाऽऽत्मकं प्रत्यभिज्ञानम्, यथा तज्जातीय एवायं; गोसदृशो गवयः; स एवायं जिनदत्तः, तथा वैसादृश्याद् महिपो गोविलक्षण इति दृष्टान्तत्रितयम् । तर्कः । व्याप्तिग्रहस्तर्कः । प्रमाणमात्रसम्भूतसाध्यसाधनसम्बन्धाद्यालम्बनमन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्याकारसंवेदनं तर्क ऊहाऽपरनामा ।

सति सद्भावोऽन्वयः । तदभावे तदभावो व्यतिरेकः । तस्मिन् सत्येव भवतीत्यन्वयः । तस्मिन्नसत्यसौ न भवत्येव व्यतिरेकः । यथोदाहरणम्—यत्र धूमस्तत्राग्निर्यथा महानसं, यत्र धूमो नास्ति तत्र नैवाग्निर्यथा ह्रदः ।

स्वार्थानुमाननिरूपणम् ।

अथानुमानं द्विभेदं स्वार्थं परार्थं चेति । स्वार्थानुमाने कारणत्रयम्, हेतुग्रहणं व्याप्तिस्मरणं परामर्शश्चेति । यथा हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणकारणकं साध्य विज्ञानलक्षणं स्वार्थानुमानम् । हेतुर्यथा—" निश्चितान्यथाऽनुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः " (प्र० न० त० ३–११) इति । अन्यथाऽनुपपत्तिश्चात्र हेतुक्रमात् साध्यधर्मेणैव सार्द्धं ग्राह्या । व्याप्तिर्यथा–नित्यसम्बन्धसम्बन्धित्वमविनाभावित्वम्, अविनाभावो व्याप्तिः । इति प्रतिज्ञा–हेतुवचनाऽऽत्मकं स्वार्थानुमानम् ।

परार्थानुमाननिरूपणम् ।

अथ परार्थानुमानम् ।

" परोपदेशसापेक्षं साधनात् साध्यवेदनम् ।
श्रोतुर्यज्जायते सा हि परार्थानुमितिर्मता ॥ १ ॥"

परस्मै प्रतिपाद्योऽर्थः परार्थानुमानं पञ्चोपायरूपम् । प्रतिज्ञा–हेतु–दृष्टान्त–उपनय–निगमनानि । धर्मधर्मिसमुदायरूपस्य पक्षस्य वचनं प्रतिज्ञा । साध्याऽविनाभाविसाधनवचनं हेतुः । " * प्रतिबन्धप्रतिपत्तेरास्पदं दृष्टान्तः " । प्रतिबन्धो व्याप्तिरविनाभावः ।

* प्रमाणनयतत्त्वालोक ३–४३, पृ० ५२ ।

“×हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहरणमुपनयः”। 卐 साध्यधर्मिण्युपसंहरणं निगमनम्। शुद्धीनामवयवसंज्ञा [?] विज्ञेया। मन्दमतीन् व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिगमनानि, यथा पञ्चावयववाक्यम्। यत्र धूमस्तत्राग्निरितिनिश्चित्य; महानसाऽऽदौ वाक्यं गृहीत्वा वने गतस्तत्र पर्वतेऽभ्रंलिहां धूमलेखां पर्वतवर्त्तिनीं पश्यन् व्याप्तिं स्मरति। ‘पर्वतोऽयं वह्निमान्’ इति प्रतिज्ञा। ‘धूमवत्त्वाद्’ इति हेतुः। ‘यो यो धूमवान् सोऽग्निमान्’ इत्युदाहरणम्। ‡‘तथा चायम्’ इत्युपनयः। ‘तस्मात् तथा’ इति निगमनम्। इति पञ्चावयवमनुमानम्। इत्यन्वयव्याप्त्युदाहरणम्। व्यतिरेकव्याप्तेरेतद्व्यतिरिक्तं ‘यो धूमवान्नैव न सोऽग्निमान्, यथा ह्रदः’। ‘तथा चायम्’। ‘तस्मात् तथा’। इति।

अथ हेतुरुपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यां भिद्यमानो विधि–निषेधयोः सिद्धिनिबन्धनम्। “+विधिः सदंशः”। निषेधोऽसदंशः प्रतिषेधरूपः। “*स चतुर्धा–प्रागभावः, प्रध्वंसाभावः, इतरेतराभावः, अत्यन्ताभावश्च”।

× प्रमाणनयतत्त्वालोकः ३–४९, पृ० ५३।

卐 पर्वतादिपक्षे साध्यस्योपसंहरणमित्यर्थः।

‡ धूमवांश्चायं पर्वतः, तस्मात् पर्वतो वह्निमानित्युभयोराकारः।

+ प्रमाणनयतत्त्वालोकः ३–५६।

* प्र० न० त० ३–५८।

"§ यन्निवृत्तावेव कार्यस्य समुत्पत्तिः सोऽस्य प्रागभाव·" यथा मृत्पिण्डो घटस्य। "+ यदुत्पत्तौ कार्यस्यावश्य विपत्तिः सोऽस्य प्रध्वसाभावः" यथा कपालकदम्बकं कलशस्य। "×स्वरूपान्तरात् स्वरूपव्यावृत्तिरितरेतराभावः" यथा स्तम्भादन्यः कुम्भः। कालत्रयापेक्षिणी तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरत्यन्ताभावः, "‡ यथा चेतनाऽचेतनयो·" इति। इत्यनुमानम्।

आगमप्रमाणनिरूपणम्।

अथागमः। "卐आप्तवचनादाविर्भूतमर्थसंवेदनमागमः"। आप्तो द्विधा—लौकिको लोकोत्तरश्च। लौकिको वप्तादिकः [वप्त्रादिकः?]। लोकोत्तरस्तीर्थकृत् सर्वज्ञः। "* वर्णपदवाक्यात्मक वचनम्"। "अकारादि पौद्गलिको वर्णः" भाषावर्गणापुद्गलपरमाणुभिरारब्धः पौद्गलिकः शब्दो ध्वनिरिति। "वर्णानामन्योऽन्यापेक्षाणा निरपेक्षा सहति पदम्, पदाना तु वाक्यम्"। "स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाभ्यामर्थबोधनिबन्धन शब्द·"। "आकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिश्च

§ प्र० न० त० ३–५९।
+ प्र० न० त० ३–६१।
× प्रमाणनयतत्त्वालोक ३–६३।
‡ प्र० न० त० ३–६६।
卐 प्र० न० त० ४–१।
* इयत "स्वाभाविक " इतियावत् चत्वारि सूत्राणि प्रमाणनयतत्त्वालोकस्य तुर्यपरिच्छेदस्य ८,९,१०,११ क्रमश सन्ति।

वाक्यार्थज्ञाने हेतुः" (तर्कसंग्रहः)। आकाङ्क्षारहितं यथा–'गौरश्वःपुरुषो हस्ती' इति न प्रमाणम्। योग्यताविरहाद् 'अग्निना सिञ्चेद्' इति । सन्निध्यभावात् प्रहरे २ असहोच्चारितानि 'गामानय' इति पदं न प्रमाणम्।

सप्तभङ्गीनिरूपणम् ।

अथ सप्तभङ्गी। यथा–स्यादस्ति १, स्यान्नास्ति २, स्यादस्ति नास्ति ३, स्यादवक्तव्यं ४, स्यादस्ति अवक्तव्यं ५, स्यान्नास्ति अवक्तव्यं ६, स्यादस्ति नास्ति अवक्तव्यं ७ इति वचनभङ्गाः सप्तैव; न न्यूनाधिकाः । स्वपरद्रव्यादिचतुष्टयेन विधिनिषेधाभ्यां युगपद्वा सप्तैवैते। यथा–घटो द्रव्येण मृण्मयः, क्षेत्रेणैतद्देशीयः, कालेन शैशिरो, भावेन गौरः। इति स्यादस्तिप्रथमो भङ्गः ।

परद्रव्यादिना नास्तिभेदेन[1] यथाऽयं घटो न धातुमयः,क्षेत्रेण परदेशीयः–नैतद्देशीयः, कालेन वासन्तिको न, भावेन श्यामः–न गौरः। स्वद्रव्यादिभिः[2][+] [परद्रव्यादिभिः ?] द्वितीयो नास्तितारूपेण

1 "नास्तित्वभेदेन" इति क–पुस्तकपाठः ।

2 "स्वपरद्रव्यादिभिः" इति क–पाठः ।

"परद्रव्यादिचतुष्टयेन...नास्तिरूपतां प्रकटयतीति द्वितीयो भङ्गः" इति प्रत्यन्तरे पाठः ।

+ "अत्र परद्रव्यादिभिः" इति भाव्यम्, स्वद्रव्यादिना नास्तित्वाऽसंभवात्, संभवे च स्वरूपहानिः स्यात् ।

भङ्गोऽस्ति। ‡युगपद्वक्तव्यतया तृतीयः। विधि-
निषेधयुगपत्कल्पनया स्यादवक्तव्यं चतुर्थो भङ्गः।
*स्वपरद्रव्यचतुष्टयेन युगपद्विधिनिषेधकल्पनयाऽग्रेत-
नाऽस्ति-नास्ति-युगपदवक्तव्यादित्रयो भङ्गाः। 4
सोदाहरणा सप्तभङ्गी §स्याद्वादमञ्जरीतो विज्ञेया।
इत्यागमः। इति प्रमाणस्वरूपम्।

प्रमेयप्ररूपणम्।

प्रमाणसङ्ख्यां समाख्याय प्रमेयं परिच्छि- 8
नत्ति। द्रव्यपर्यायवद्वस्तु प्रमेयं प्रमाणस्य गोचरो
विषय इति यावत्। यावदेव द्रव्यं तत् सर्वं प्रमेयरूप-
मनेकान्ताऽऽत्मकं सामान्य-विशेषाऽऽत्मकं भावा-
भावात्मकं च वस्तु। तथाऽऽत्मा प्रमाता, प्रमेयम- 12
न्यत् सर्वम्। ज्ञानमात्मस्थमेव सर्वं वस्तु परिच्छि-
नत्ति, अप्राप्यकारित्वात्। यदाहुर्हरिभद्रपादाः—

"गंतूण न परिच्छिंदइ नाण नेय तयंमि देसमि।
आयत्थ चिय नवर अचितसत्तीउ विन्नेयं॥" 16

---

‡ स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति क्रमाद् विधिनिषेधाभ्यां तृतीयो भङ्ग इत्यर्थः।

* स्यादस्त्येव, स्यादवक्तव्यमेवेति विधिना, युगपद्विधिनिषेधाभ्यां च पञ्चमः। स्यान्नास्त्येव, स्यादवक्तव्यमेवेति षष्ठः। स्यादस्त्येव, स्यान्नास्त्येव, स्यादवक्तव्यमेवेति क्रमतो युगपत्कल्पनया चेति सप्तमो भङ्गो बोध्यः।

§ २३ कारिका-टीकायाम्।

"एअमिय[1] नाणसत्ती आयत्था चेव हंदि लोअंतं[2] [लोअंतं?] ॥ "×

इतिवचनात् । तथा च सामान्यविशेषौ स्वतन्त्रौ [?] "+स्वतोऽनुवृत्तिव्यतिवृत्तिभाजो भावा न भावान्तरनेयरूपाः" । इतिवचनात् ।

सामान्यं द्विभेदं–तिर्यगूर्ध्वताभेदात् । प्रतिव्यक्ति तुल्या परिणतिस्तिर्यक्सामान्यं; शबलशाबलेयादिपिण्डेषु गोत्वम् । व्यक्तिं प्रतिगतं पूर्वापरसाधारणपरिणामद्रव्यमूर्ध्वतासामान्यं; कटककङ्कणानुगामिकाञ्चनवत् पर्यायपरिगतम् । विशेषो द्विभेदः, गुणपर्यायभेदात् । 卐" गुणः सहभावी धर्मो,

1 " एवमिह " इति पाठान्तरम् ।

2 " लोगंतं " इति पाठान्तरम् ।

× "गन्तुं ण परिच्छिन्दइ" इति स्याद्वादमञ्जरीस्थितगाथापाठः। धर्मसंग्रहणीगाथा ३७१, ३७३ ।

गत्वा न परिच्छिनत्ति ज्ञानं ज्ञेयं तस्मिन् देशे ।
आत्मस्थमेव किन्तु अचिन्त्यशक्तेर्विज्ञेयम् ॥ ३७१ ॥
एवमिह ज्ञानशक्तिरात्मस्थैव हंहो ! लोकान्तम् ।

इतिच्छाया । गाथाऽर्धं त्वेतत्—

जइ परिच्छिन्दइ सम्मं कोणु विरोहो भवे एत्थं ? ॥ ३७३ ॥
(यदि परिच्छिनत्ति सम्यक् को नु विरोधो भवेदत्र ॥)

+श्रीहेमचन्द्रसूरिरचिताऽन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिकापद्यं ४।

卐 प्रमाणनयतत्त्वालोकः ५–७ ।

यथा—आत्मनि विज्ञानव्यक्तिशक्त्यादि " इति । पर्यायः क्रमभावी, यथाऽऽत्मनि सुखदुःखहर्षविषादाऽऽदिः । इति सामान्यविशेषौ ।

नित्यानित्यादित्वम्—उत्पादव्ययपरिगतमनित्यत्वम् । द्रव्यध्रौव्यपरिगतं नित्यत्वमेव । विरुद्धधर्माध्यासस्तु परैरङ्गीकृतम—[०तोऽ० ?] पेक्षाभेदान्न दोषपोषाय । " चित्रमेकमनेकं च " इतिवचनात् ।

§"यदु—[०द्यु० ?]त्पादाद्यपेक्षात कथं नैक त्रयात्मकम् ? ।
कथञ्चिद्भिन्नवैशद्यात् कथ नैक त्रयात्मकम् ? ॥ १ ॥"

भावा उ—[० औ० ?] पशमिकादयः पञ्च । उपशमिक—[औपशमिक—?]औदयिक-मिश्र-क्षायिक—पारिणामिकाः । तत एषामुत्तरोत्तरभेदास्त्रिपञ्चाशदिति कर्मग्रन्थप्रतीताः । अन्ये जीवपुद्गलसंयोगजन्या गुणस्थानकचतुर्दशभेदभिन्ना यथासम्भवं निज्ञेयाः । अभावाः पूर्वोपात्ताः । इति प्रमेयपरिच्छेदः ।

---

§ उत्पादो व्ययध्रौव्यमपेक्षते । व्ययश्चोत्पादध्रौव्यम् । ध्रौव्य चोत्पादव्ययावनुगमिति नोत्पादादय परस्परानपेक्षा । परस्परमेपामनपेक्षत्वे वन्ध्यास्तनन्धयवदसत्त्वापत्ति । तस्मात् वस्तुमात्र त्रयात्मकमस्ति । उत्पादादयश्च कथञ्चिद् भिन्ना अभिन्नाश्चेति तत्त्वम् ।

फलनिरूपणम् ।

अथ प्रमाणफलाऽऽदेशः । अज्ञाननिवृत्तिः प्रमाणफलम् । तद्द्वेधा—आनन्तर्येण १, पारम्पर्येण २ वा । स्वपरव्यवसायित्वरूपं फलम् । पारम्पर्येण केवलज्ञानस्य तावत् फलमौदासीन्यमेव । [1]प्रमाणस्य फलं व्यवहारः सकलपुरुषार्थसिद्धिहेतुः । इति फलाऽऽदेशः ।

आभासनिरूपणम् ।

अथ प्रमाणविपर्ययरूपमज्ञानं तदाभासत्वेन प्रतिपादितम् । निर्विकल्पसमारोपाः प्रमाणस्वरूपाऽऽभासाः प्रत्यक्षाऽऽभासाः । शिवराजर्षेः सप्तसमुद्रादिज्ञानम् । विकलसकलादीनां तथा चानुमानादीनामाभासाः सोदाहरणा +रत्नाकरावतारिकातो विज्ञेयाः । सल्लक्षणलक्षिता [?] [2]हेत्वाभासाः । ‡"असिद्धविरुद्धानैकान्तिकास्त्रयो हेत्वाभासाः" । असिद्धश्चतुर्विंशतिधा । 卐 "यस्यान्यथाऽनुपपत्तिः प्रमाणेन न प्रतीयते सोऽसिद्धः ।" विरुद्धोऽष्टधा । साध्य-

1 "प्रमाणस्य फलव्यवहारः" इति पाठान्तरम् ।

2 "हेत्वाभासा यथा" इति पाठान्तरम् ।

+ षष्ठपरिच्छेदे ।

‡ प्रमाणनयतत्त्वालोकः ६–४७ ।

卐 प्र० न० त० ६–४८ ।

विपर्ययेणैव यस्यानुपपत्तिरध्यवसीयते स विरुद्धः। अनैकान्तिको द्विभेदः–" ×यस्यान्यथाऽनुपपत्ति' सन्दिह्यते सोऽनैकान्तिक " नैयायिकैरुपाधिरित्यभिधीयते। सपक्षादिभेदिताष्टौ भेदाः । अन्ये दृष्टान्ताऽऽभासाद्या आगमाऽऽभासा अपि मोदाहरणा विज्ञेयाः ।

नयनिरूपणम् ।

अथ नयस्वरूपम् । नयो द्वेधा–द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकभेदात् । तत्राऽऽद्यस्त्रेधा–नैगम–सङ्ग्रह–व्यवहारभेदात् । पर्यायार्थिकश्चतुर्धा–ऋजुसूत्र–शब्द–समभिरूढ–एवम्भूतनयाः । प्रमाणसंगृहीतार्थैकदेशग्राही प्रमातुरभिप्रायो नयः, सर्वेषा सामान्यलक्षणम् । नैगमः–धर्मधर्मिणोर्विवक्षणं ते [?] नैकगमः, इति लक्षणम्; चैतन्यमात्मनि । सामान्यमात्रग्राही सङ्ग्रहः; सर्वत्र तत्त्वं, न विशेषः । सङ्ग्रहसङ्ग्रहीतपरामर्शो व्यवहारः; यत् सत् तद् द्रव्यम् । पर्यायार्थिकः–त्रिकालकौटिल्यनकल्पिक ऋजुसूत्रः; सम्प्रति सुखादिरेव । ध्वनेरर्थस्य भेदः शब्दनयः; इन्द्रः शक्रः पुरन्दरः । पर्यायभेदतो भिन्नमर्थं प्रकाशते समभि-

---

1 "भिन्न भिन्नमर्थं प्रकाशते स समभिरूढ " इति क-पुस्तकपाठ ।

× प्र० न० त० ६–५४ ।

रूढः; इन्दनादिन्द्रः । स्वप्रवृत्तिनिर्वृत्तात्मभूतक्रिया-प्रवर्त्तकमेवम्भूतनयः, यथेन्दनमनुभवन् इन्द्रः । इति सङ्क्षेपतः सप्त नयाः ।

नयाभासनिरूपणम् ।

अथ नयाभासाः । नैगमाभासा योग[1]-[योग-?] वैशेषिकाः । सङ्ग्रहाभासोऽद्वैतवादी । व्यवहाराभासश्चार्वाकदर्शनम् । अथ षड्दर्शन-प्रमाणानि । यथोक्तम्-

"चार्वाकोऽध्यक्षमेकं, सुगतकणभुजौ सानुमानं, सशाब्दं
तद् द्वैतं पारमर्षः, सहितमुपमया तत् त्रयं चाक्षपादः ।
अर्थापत्त्या प्रभाकृद् वदति, च निखिलं मन्यते भट्ट एतत्
साभावं, द्वे प्रमाणे जिनपतिसमये स्पष्टोऽस्पष्टतश्च ॥१॥"

卐 "जैनं साङ्ख्यं तथा बौद्धं मीमांसकमथापरम् ।
लौकायितकमौलूक्यं षडेता दृष्टयः स्मृताः ॥"

---

1 "योगा वैशेषिकाः" इति क-पाठः ।

+ इदं पद्यं रत्नाकरावतारिकादिषु दृश्यते ।

卐 इदं पद्यं प्रमेयरत्नकोशे पाठभेदेन पृ० ७२ वर्तते ।

जैनस्याष्टादशदोषरहितोऽबाध्यसिद्धान्तस्त्रैलोक्यपूज्यः केवलज्ञानी +देवाधिदेवः । सर्वसङ्गपरित्यागी पञ्चमहाव्रतधारी गुरुः । क्षान्त्यादिदशविधो धर्मः । सम्यक्त्वमूलद्वादशव्रतधारक *उपासकः । षड्द्रव्यम् । सप्त तत्त्वानि । ज्ञानक्रियाभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः । इति जिनशासनाऽऽम्नायः । इति श्रेयःश्रेणयः ॥

ग्रन्थकारप्रशस्तिः ।

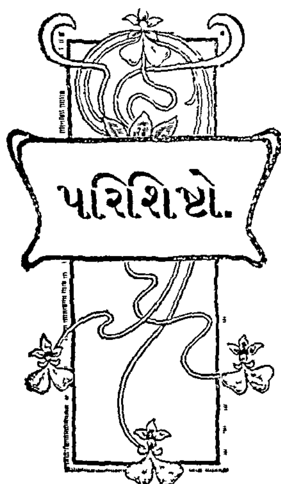
शैलाशुगसभूपाब्दे पो-[मो० ?]ज्ज्वलप्रतिपद्दिने ।
जैनी सप्तपदार्थीयं प्रमाणनयनिर्मिता ॥ १ ॥
यशःसागरशिष्येण सागरेण यशस्वता ।
विचारसागरोद्बोधसिद्धये श्रुतसम्मता ॥ २ ॥

इति जैनी सप्तपदार्थी पूर्णा ।

1 " इतिश्रीतपगच्छीयपण्डितश्रीयश सागरगणिशिष्यप०-यशस्वत्सागरविनेयविनेय सप्तपदार्थी प्रस्फूर्तिभावमबीभवत् । संवत् १७५८ वर्षे समुदयपुरवरे श्रीजयसिंहराज्ये " ॥ इति क-पुस्तकेऽधिकं दृश्यते ॥

+ अर्हन्-तीर्थंकर ।

* श्राद्ध —श्रावक ।

પરિશિષ્ટો.

अर्हम्.

જૈની સપ્તપદાર્થી

તે ઉપર નોટો અને વિચારણા.

(A)

(૧)

પૃ૦ ૩ પંક્તિ ૨ स्याद्वाद...વસ્તુમાં રહેલા સંભવિત અનેક ધર્મો (ગુણો) નું, જૂદા જૂદા દેશકાળ અને અવસ્થા આદિની દૃષ્ટિથી, પ્રતિપાદન કરનાર સિદ્ધાંતનું નામ **સ્યાદ્વાદ** છે. (' एकस्मिन् धर्मिणि सापेक्षरीत्या नानाधर्मस्वीकारः स्याद्वादः '). ' સ્યાત્ ' એ સંસ્કૃતનો અવ્યય છે. નિત્ય-અનિત્ય, સત્-અસત્, સારો-ખરાબ, વાચ્ય-અવાચ્ય, વિગેરે અનેક વિરુદ્ધ કે અવિરુદ્ધ ધર્મોનો સ્વીકાર કરવો એ ' સ્યાત્ ' શબ્દનો અર્થ છે. તેનો વાદ—કહેવું તે ' સ્યાદ્વાદ ' કહેવાય.

સંસ્કૃતને નહિ જાણનાર કે અપૂર્ણ જાણનાર લોકો ' સ્યાત્ ' શબ્દનો અર્થ ' શાયદ-ઘણું કરીને ' એવો સંદિગ્ધ અર્થ કરી સ્યાદ્વાદને યથાર્થ રીતે નહિ સમજવા-સમજાવવાની ભૂલ કરે છે. સ્યાદ્વાદ એ પૂર્ણ અને સમદૃષ્ટિનું નામ છે. ધર્મોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવા માટે અને જગત્‌ના વિચારોનો વિરોધ શમાવવા માટે આ એક અપૂર્વ

સિદ્ધાન્ત છે એ સિદ્ધાન્તને યથાર્થ રીતે જાણનાર વસ્તુમા જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ રહેલ અનેક-તમામ ધર્મોનુ નિરીક્ષણ કરી શકે છે ગમે તેવા વાધા ભરેના વાદ-વિવાદોનો ઉકેલ સ્યાદ્વાદથી આણી શકાય છે તેથી આનુ બીજુ નામ ' અનેકાન્તવાદ ' પણ છે જૈનોમા એ વિષયના મેકડો ગ્રથો છે, પણ વર્તમાનમા તેના ઉડા અભ્યાસીઓ વિરલ છે બધા ધર્મોનો સમન્વય કરવા-તથા સાચુ તત્ત્વ જાણવા માટે દરેકે સ્યાદ્વાદનુ અવલબન લેવુ જોઈએ

(૨)

૩-૪ विज्ञान અહિં ' વિજ્ઞાન સારસ્વ 'નો અર્થ બેસતો નથી, એના બદલે विज्ञानसर्वस्व० પાઠ ઠીક લાગે છે

(૩)

૩-૭ जैनी वाच् જૈન વાણી એટલે શ્રુતજ્ઞાન જૈન સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ જ્ઞાનમય કે જ્ઞાન દેનારી કોઇ દેવલોકની વિશિષ્ટ દેવી નથી તીર્થંકરની વાણીને જ (શ્રુતજ્ઞાન અથવા વાણીવાળા શાસ્ત્રને) જૈનો ' સરસ્વતી ' કહે છે તેથી આ ગ્રથના કર્તાએ મગલમા તેની ઉપાસના-સ્તુતિ કરી છે

(૪)

૪-૭ अस्तिकाय અહિ અસ્તિ અને કાય એમબે શબ્દો છે અસ્તિ નો અર્થ પ્રદેશ (ભાગ) છે પ્રદેશ એટલે જેના બે ભાગ ન થઇ શકે એવો નાનામા નાનો ભાગ. અને કાય નો અર્થ થાય છે જથ્થો-સમૂહ અર્થાત્ જે અનેક પ્રદેશોનો જથ્થો હોય ત્યા 'અસ્તિકાય' શબ્દ વપરાય છે કાળમા તે નથી માટે તેમા 'અસ્તિકાય' શબ્દ વપરાય નહિ

(૫)

૭—૫ चैतन्यस्वरूप......ચૈતન્ય એટલે જ્ઞાન. જ્ઞાન એ આત્માનું અસાધારણ લક્ષણ (ધર્મ) છે. ન્હાનામાં ન્હાના–નિગોદના જીવમાં પણ જ્ઞાનની માત્રા થોડા ઘણા અંશે જરૂર હોય છે. જો તે ન હોય તો તે સિવાય પોતાના આહારાદિ લેવાની ક્રિયા તે સ્વતંત્ર રીતે કરી શકે નહિ. મુક્તાવસ્થામાં જ્ઞાનનો સંપૂર્ણ વિકાસ થએલો હોય છે. **નૈ**યાયિકો જ્ઞાનને આત્માથી તદ્દન જૂદું પણ આત્મામાં સમવાય સંબંધથી રહેલું માને છે, એટલે કે જ્ઞાનને આત્માનો સ્વભાવ (ધર્મ) નથી માનતા. તેના વિરોધ માટે આ વિશેષણ અપાયું છે. **સાં**ખ્યો આત્માને अकर्त्ता, अभोक्ता, અને अपरिणामी માને છે. (જૂઓ–**સાં**ખ્યતત્ત્વ કૌમુદી). **નૈ**યાયિક વિગેરે આત્માને સર્વત્ર व्यापक અને एकरूप (नित्य) માને છે. (જૂઓ–**મુ**ક્તાવલી). **અ**દ્વૈત વેદાન્તી બધા આત્માઓને એકજ ‘ બ્રહ્મ ’ માને છે. એ બધી કલ્પનઓનો વિરોધ કરવા આત્માને માટે આ બધાં વિશેષણો જૈનોએ આપ્યાં છે.

(૬)

૭—૧૭ दश प्राण...પાંચ ઇંદ્રિય, મન, વચન, કાય, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય, એ કુલ દશ પ્રાણ છે. (જૂઓ–**ન**વતત્ત્વ. ગાથા ૭ મી). આ દશ પૈકીના ચાર પ્રાણ તો ઓછામાં ઓછા કોઇપણ સંસારી જીવને હોયજ. પર્યાપ્તિ પૈકીના ઘણાખરા ભેદ પ્રાણમાં પણ ગણાવ્યા છે. તો તેમાં શો ભેદ છે ? એના ઉત્તરમાં સમજવાનું કે પર્યાપ્તિ એટલે નિષ્પત્તિ, તે પ્રાણોને ઘડે છે, એટલે તે કારણ છે અને પ્રાણો કાર્ય છે. કર્મ યુક્ત–સંસારી જીવના આ દ્રવ્ય પ્રાણો છે. ભાવપ્રાણો તો દરેક જીવના જ્ઞાન દર્શનાદિ છે. જે જીવમાત્રમાં હમેશાં હોય છે, એટલેજ જ્ઞાનાદિ એ જીવનું અસાધારણ લક્ષણ છે.

(૭)

૮-૨ नित्य 'પોતાના મૂળ સ્વરૂપનો નાશ ન થવો' એ નિત્યનુ લક્ષણ છે ('तद्भावाऽव्ययं नित्यम्') જ્ઞાનવાન્ આત્મા તરીકે બધા જન્મ અને અવસ્થામા આત્મા સરખો છે, એટલે કે કોઇ પણ સ્થળે આત્માનુ ચેતનાવન્ત મૂળ સ્વરૂપ નષ્ટ થતુ નથી તેથી મૂળ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ તે નિત્ય છે

આત્માની સાથે દૂધપાણીની જેમ ગાઢ સબધ ધરાવનાર (જૂઓ ભગવતી સૂત્ર) શરીર વિગેરેના રૂપાન્તરો-ફેરફારો થાય છે એમના વિનાશ અને બીજાના ઉત્પાદમા નવાજૂનાપણુ અનુભવાય છે એ બધા આત્માના જ પર્યાયો (રૂપાન્તરો) કહેવાય, એ દૃષ્ટિએ 'આત્મા અનિત્ય છે' એમ કહેવામા પણ કશો બાધ જણાતો નથી દાખલા તરીકે-મનુષ્યનો આત્મા દેવગતિમા જન્મ્યો, તો મનુષ્યનુ રૂપ, જન્મ, વય, સુખદુખ, ભોગ વિગેરે બધુ બદલાયુ-નષ્ટ થયુ, તેથી મનુષ્યઆત્માનો વ્યય-વિનાશ થયો દેવનુ વય, જન્મ, રૂપ, સુખદુખ, ભોગ વિગેરે બધુ નવુ થયુ, તેથી દેવરૂપે તે આત્મા ઉત્પન્ન થયો કહેવાય જ્યારે બન્ને જન્મોમા આત્મવ્યક્તિ તો તેની તે જ (જ્ઞાનવાળી) રહી, તેથી પર્યાય-અવસ્થાની દૃષ્ટિએ અનિત્ય અને મૂળ સ્વરૂપથી આત્મા નિત્ય એટલે ધ્રુવ ઠર્યો કેવળજ્ઞાન જેવી વસ્તુમા પણ સન્મતિપ્રકરણકાર ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય ઘટાવવાનુ કહે છે (જૂઓ-બીજા કાડની ૩૫ અને ૩૬ મી ગાથા) મુક્તાવસ્થામા પણ ઉત્પાદાદિ ઘટે છે, તે વાત તો ગ્રથમા આગળ सिद्धत्वनिरूपण મા ગ્રથકાર જ (પૃ૦ ૮) લખે છે મતલબ કે જગતની તમામ ચીજોમા ઉત્પાદાદિ ઘટાવી શકાય છે કારણ કે તે વસ્તુનુ લક્ષણ જ છે ('उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्त सत्' तत्त्वार्थसूत्र ૫-૨૯) એથી જ બધે સ્થળે સ્યાદ્વાદની સિદ્ધિ થાય છે

(૮)

(૯-૪ साकार...જેમાં વસ્તુનો વિશેષ આકાર વિગેરે સ્પષ્ટ જણાય તે જ્ઞાન સાકાર (આકાર-સહિત); અને જેમાં વસ્તુના વિશેષ આકાર વિગેરેનુ ભાન ન થાય તે નિરાકાર (નિર્-આકાર-આકાર વગરનું) છે. ' સાકાર ઉપયોગ ' એટલે વિશેષ જ્ઞાન અને ' નિરાકાર ઉપયોગ ' એટલે દર્શન-તદ્દન સામાન્ય જ્ઞાન. આ બંને ઉપયોગના બાર પ્રકારો પૈકી મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવળ, એ પાંચ જ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન, અવધિઅજ્ઞાન, એ ત્રણ અજ્ઞાન મળી આઠ સાકાર ઉપયોગ (જ્ઞાન)ના; તથા ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને કેવળદર્શન એ ચાર નિરાકાર ઉપયોગના પ્રકારો કહેવાય. મુક્તાવસ્થામાં તો આ બારમાંથી ફક્ત કેવળજ્ઞાન અને કેવળ-દર્શન જ હોય છે.

પંદર આકાર-પ્રકારના જીવો મોક્ષ મેળવવાના અધિકારી છે. એ દૃષ્ટિએ મોક્ષના **પંદર ભેદો** કહ્યા છે. મુક્તાવસ્થામાં વ્યક્તિત્વ-સંખ્યા સિવાયનો બીજો કોઇ જાતનો ભેદભાવ રહેતો નથી, કારણ કે ત્યાં ભેદનું કોઇ પણ કારણ (કર્મ) રહ્યું નથી.

મુક્ત જીવો લોકના અગ્રભાગે—છેડે જઇને રહે છે. તેઓને જૈનો ' સિદ્ધ ' કહે છે. લોક પછી-અલોકમાં ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય નથી એટલે ત્યાં કોઇની ગતિ કે સ્થિતિનું સાધન નહિ હોવાથી આત્મા અલોકમાં જઇ કે રહી શકે નહિ, એ જૈનસિદ્ધાંત છે. છતાં કેટલાક નવા અને જૂના જૈનેતર પંડિતોએ ' જૈનોના મુક્ત જીવો હમેશાં આગળ ને આગળ ગતિ કર્યા કરે છે-નિત્ય દોડ્યા જ કરે છે ' (જૂઓ-અદ્વૈત સિદ્ધિગ્રન્થ) એમ પૂર્વપક્ષ કરી જૈનધર્મનું ખંડન અને ઉપહાસ્ય કર્યું છે-કરે છે. તે તેમની મોટી ભ્રાન્તિ છે. કારણ કે જૈનધર્મ

તેવુ માનતો જ નથી એમ હુ મારી લાબા કાળની તપાસથી કહુ છુ તમામ કર્મોનો મૂળથી ક્ષય થયા પછી શરીરમાથી છૂટી ('कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्ष' त० १०-२) મુક્ત જીવ બહુ જ ટૂકા સમયમા ઊર્ધ્વ લોકના અગ્ર ભાગમા જઇને સ્થિર રહે છે ('तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छति आलोकान्तात्' तत्त्वार्थ सूत्र ભાષ્ય ૧૦-૫) એમ જૈનોના બધા સપ્રદાયોનુ માનવુ છે આ સબધમા ન્યાય અને વેદાન્તના મહાન્ વિદ્વાન્ કાશીવાળા શ્રીયુત પડિત રાજેશ્વર શાસ્ત્રીજીની સાથેના મ્હારા પત્રવ્યવહારમા તેમણે મને જણાવેલુ કે–' પ્રાચીન વૈદિક વિદ્વાનોએ કયા આધારે તેવો પૂર્વપક્ષ કરી ખડન કર્યું છે તે મ્હારા જાણમા નથી માટે હુ એ વિષે કઇ પણ કહી શકુ નહિ ' વિદ્વાનોએ તો અમુક દર્શનકાર શુ માને છે, એ સપૂર્ણ રીતે જાણીને જ તેના ખડન મંડનમા ઉતરવુ જોઇએ

(૯)

૯–૧૬ स्कन्धदेशप्रदेश અવયવો–પરમાણુઓનો મોટો જથ્થો–વસ્તુ તે સ્કધ સ્કધનો અમુક ભાગ તે દેશ અને સ્કધ (જથ્થા) સાથે જોડાએલો નાનામા નાનો કે જેના બે ભાગ ન થાય તેવો અશ તે પ્રદેશ કહેવાય છે જ્યારે સ્કધ એટલે જથ્થાથી પ્રદેશ જૂદો પડે ત્યારે તે પ્રદેશનુ જ નામ 'પરમાણુ' કહેવાય છે, તેથી પુદ્ગલના ચાર ભેદો થાય છે જ્યારે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને જીવાસ્તિકાયના પ્રદેશો મૂળદ્રવ્ય–અવયવીથી કદી પણ વિખૂટા પડતા નથી, માટે તે ચારે ના ત્રણ ત્રણ ભેદ જ છે કેમકે આ ચારે દ્રવ્ય અરૂપી અબદ્ધ અને વ્યાપક છે પુદ્ગળ (જડ) ના પ્રદેશો જૂદા થઇ શકે છે જૂદા પડેલા પ્રદેશોનુ' નામ 'પરમાણુ' કહેવાય પરમાણુ એ એક ઝીણામા ઝીણો પદાર્થ અને જડચીજનુ છેલ્લામા છેલ્લુ' કારણ છે પુદ્ગલનો સ્વભાવ વધવુ, ઘટવુ,

પૂર્ણ થવું, નવું જૂનું થવું વિગેરે છે. પરમાણુ અને તેથી બનેલ દ્વયણુકાદિ સ્કંધ એ બંને 'પુદ્ગલ' કહેવાય છે. (**તત્ત્વાર્થ** ૫–૨૫, તથા **ભ**ગવતી સૂત્રની ટીકા શતક ૧ ઉદ્દેશક ૪). પુદ્ગલનો સ્કંધ બેથી લઈ અનતાનંત પરમાણુનો હોઈ શકે છે, જ્યારે બીજા દ્રવ્યોનો સ્કંધ નિયતાકારનો જ હોય છે.

સાંખ્ય દર્શન પૃથ્વીને ગન્ધતન્માત્રા–(પ્રકૃતિનો એક ભેદ) જન્ય માને છે. (જૂઓ–**સાંખ્ય**તત્ત્વકૌમુદી કારિકા ૩). અંધકાર અને છાયાને **નૈ**યાયિક દર્શન તેજ–આતપનો અભાવ માને છે. (જૂઓ–મુક્તાવળી). તેમ પૃથ્વી વિગેરેમાં સ્પર્શ, વર્ણ, રસાદિ બધા ગુણો માનતા નથી. **બૌ**દ્ધો આત્માના અર્થમાં પુદ્ગલ શબ્દ વાપરે છે, તેથી ગ્રંથકારે કહ્યું છે કે 'मूर्त्तिमन्तः पुद्गलाः स्पर्शवर्णरसगन्धवन्तश्चेति' 'પુદ્ગલો મૂર્ત્ત અને સ્પર્શાદિવાળા છે.' તથા 'ततः पृथिव्यातप...' પૃથ્વી તડકો અંધારૂં, પ્રકાશ, છાયા વિગેરે પુદ્ગલના રૂપાન્તરો છે" (પૃ. ૯–૧૬). જગત્‌ની તમામ નાની મોટી રૂપી જડ ચીજોનું મૂળ કારણ પરમાણુરૂપ પુદ્ગલ છે અને પરમાણુ સ્વરૂપથી કદી પણ નષ્ટ નહિ થતું હોવાથી તે નિત્ય છે. જ્યારે સ્કંધ રૂપ પુદ્ગલમાં કારણપણું અપેક્ષિત છે. કાર્યપણું નિશ્ચિત છે. ઉત્તરના સ્કન્ધ (જથ્થા) નું પૂર્વસ્કધ કારણ છે. પરન્તુ પૂર્વના પરમાણુ અથવા પોતા કરતાં નાના સ્કન્ધોથી મોટો સ્કન્ધ ઉત્પન્ન થયો હોઇ ફરી તે કાર્ય છે. તેથી સ્કન્ધ અનિત્ય કહેવાય છે. જૈનશાસ્ત્રકારોએ પુદ્ગલના આઠ પ્રકારો માન્યા છે. જેમાં જગત્‌ની તમામ ચીજો, કર્મ, ભાષા, મન વિગેરે રૂપીપદાર્થોનો સમાવેશ થાય છે. **જૈન**, **નૈ**યાયિક, **વૈ**શૈષિક અને **બૌ**દ્ધો રૂપી ભૌતિક જગત્‌નું છેલ્લું કારણ પરમાણુ માને છે, જ્યારે **સાંખ્ય**, **યો**ગ અને **વે**દાન્તના બધા સપ્રદાયો પ્રકૃતિ માને છે, તેથી તેઓ પ્રકૃતિવાદી કહેવાય છે.

(૧૦)

૧૦–૫ ધર્મદ્રવ્ય જીવ અને પુદ્ગલ એ બને મળેલા કે જૂદા જૂદા પોતપોતાના સ્વભાવબળથી ગતિ કરતા હોય તેમા મદદ રૂપે ગતિમા સહાય કરનાર જે નિમિત્ત રૂપ પદાર્થ તેનુ નામ છે ધર્મદ્રવ્ય–ધર્માસ્તિકાય તેમ પોતાના સ્વભાવથી જ સ્થિરતા કરતા જીવ અને પુદ્ગલની સ્થિરતામા જે નિમિત્ત રૂપ દ્રવ્ય તે છે અધર્મદ્રવ્ય–અધર્માસ્તિકાય અહિં ગતિથી હાલવુ, ચાલવુ, ચઢવુ ઉતરવુ, કૂદવુ, ગોળ ફરવુ, વિગેરે શરીરની તમામ જાતની ક્રિયા સમજવી તેમ સ્થિતિથી શરીરની તમામ ક્રિયાઓનો અભાવ સમજવો આ બંને દ્રવ્યો નિત્ય, સ્થિર, સપૂર્ણ લોકવ્યાપી, અને અસખ્યાત પ્રદેશવાળા છે (ભગવતી સૂત્ર શતક ૨, ઉદ્દેશક ૧૦ મા એ વિષે સારી ચર્ચા છે)

કેટલાક લોકો આ બંને દ્રવ્યોને ધર્મ–પુણ્ય અને અધર્મ–પાપ તરીકે માને અને મનાવે છે, પણ જૈનસિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ એ તેમની ભ્રાન્તિ છે દરેક કાર્યમા ઉપાદાન (મૂળ) કારણ–અસાધારણ કારણ સિવાય નિમિત્ત કાર્યની પણ અવશ્ય અપેક્ષા રહે છે નિમિત્ત કારણ સિવાય કોઇપણ કાર્ય સિદ્ધ થતુ નથી એ રીતે જીવ અને પુદ્ગલ (જડ) ગતિ અને સ્થિતિ કરે, તેમા ઉપાદાન કારણ તો તે પોતે જ છે, પણ તેમા નિમિત્ત કારણ કોણ ? તે માનવુ તો પડશે જ તેથી જીવ અને પુદ્ગલને ગતિ અને સ્થિતિમા જે નિમિત્ત રૂપ સહાયક કારણ હોય તેનુ નામ જૈનદર્શને અનુક્રમે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય રાખ્યુ છે વળી જો ગતિ અને સ્થિતિને મર્યાદિત કરવામા કોઈપણ કારણ ન માનીએ તો જીવ અને પુદ્ગળ પોતાના સ્વભાવથી ગતિ કરતા કોઇ કાળે સાવ વિખૂટા પડી જશે એટલે કે એક દ્રવ્ય લોકમા અને બીજુ દ્રવ્ય અલોકમા ચાલ્યુ જશે આ આપત્તિને

ટાળવા માટે જીવ અને પુદ્ગલની ગતિ અને સ્થિતિને મર્યાદિત કરવાનું કોઇ પણ કારણ માનવું જોઇએ. અને તે જે કારણ હોય તેનું નામ ધર્મ-ધર્માસ્તિકાય અને અધર્મ-અધર્માસ્તિકાય છે. નામ ગમે તે રાખો. નામમાં કોઇનો વિરોધ નથી; પણ પદાર્થ તો માનવો જ જોઇએ. આગમ સિવાય તર્કથી પણ તે બન્ને દ્રવ્યો સિદ્ધ થાય છે. અનેકાર્થક શબ્દ હોવાથી ધર્મનો અર્થ પુણ્ય અને અધર્મનો અર્થ પાપ થાય છે ખરો, પણ દ્રવ્ય નિરૂપણના પ્રસંગમાં તો અહિ ગતિ સ્થિતિમાં સહાયક દ્રવ્યોનો જ અર્થ કરવો જોઇએ. 'હરિ' શબ્દના કૃષ્ણ, ઇન્દ્ર, ઘોડો, વાંદરો વિગેરે અનેક અર્થો થવા છતાં કૃષ્ણના પ્રસંગમાં તો હરિનો અર્થ કૃષ્ણ જ કરાશે અને ઇન્દ્રના પ્રસંગમાં ઇન્દ્ર જ કરાશે. બીજો નહિ.

(૧૧)

૧૧-૧૬ नित्यश्च लोकाऽऽकाशप्रमाणोऽसङ्ख्यातप्रदेशकः......કાળ માટે અહિં લખ્યું છે કે:—'તે નિત્ય, લોકવ્યાપ્ત અને અસંખ્યાત પ્રદેશવાળો છે' આ ઉલ્લેખથી કેટલાકને આશ્ચર્ય થશે અથવા ગ્રન્થકારની ભૂલ જણાશે. કેમકે અત્યારે આપણામાં આવી એકાંત માન્યતા છે કે:—'કાળ દ્રવ્ય નથી, સમયરૂપ હોવાથી તેના પ્રદેશો પણ નથી.' પણ આશ્ચર્ય લગાડવાની કશી જરૂરત નથી. શ્વે૦ જૈન આગમોમાં પર્યાય-(ભેદ) નયની દૃષ્ટિએ કાળને પણ દ્રવ્ય માન્યું છે. જેમ:— 'कति णं भंते! दव्वा पण्णत्ता? गोयमा! छ दव्वा पण्णत्ता, तं जहा—धम्मत्थिकाए, अधम्मत्थिकाए, आगासत्थिकाए, पुग्गलत्थिकाए, जीवत्थिकाए, अद्धासमए' ભગવાન્ મહાવીરને પુછ્યું કે:—કેટલા દ્રવ્યો છે? ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે:—'હે ગૌતમ! છ દ્રવ્યો છે, તે આ પ્રમાણે:— ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, પુદ્ગળ, જીવ અને કાળ.'

કાળને દ્રવ્ય માનવાવાળાની યુક્તિ છે કે:—વૃદ્ધજુવાનપણાનું જ્ઞાન, કાળકૃત

પહેલા પછીનુ જ્ઞાન સાથે અને ક્રમનુ તથા વ્હેલા મોડાનુ જ્ઞાન આપણને થાય છે એનુ નિમિત્ત કારણ કોઈ હોવુ જોઈએ તે નિમિત્ત કારણ કાળ સિવાય બીજુ ઘટતુ નથી, માટે કાળને દ્રવ્ય માનવુ જોઈએ

લાબા તથા પૂર્વકાળને લીધે વૃદ્ધ–મોટા, પહેલા, જલ્દી વિગેરેનો વ્યવહાર થાય છે તેમ ટૂકા તથા પાછળના કાળને લીધે જુવાન-નાનો, પછી, મોડુ વિગેરે કહેવાય છે અને તેથી આપણને તેવુ જ્ઞાન થાય છે કલાક, દિવસ, મહિના, વર્ષ, ઋતુ, ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ વિગેરે વ્યવહારનુ કારણ પણ કાળ પદાર્થ જ છે 'એકાન્ત રીતે કાળ દ્રવ્ય નથી' એમ જૈનો કહી શકે જ નહિ અને તેથી પર્યાયનયની દૃષ્ટિએ કાળને દ્રવ્ય માની ત્રણે કાળમા તેના અનન્ત સમય–પર્યાયો હોવાથી તેમા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવપણુ તથા ગુણપર્યાયયુક્તપણુ પણ તત્ત્વાર્થ–ભાષ્યની મોટી ટીકામા (૫–૩૮, પૃ ૪૩૧) ઘટાવ્યુ છે તેમ કાળમા પ્રદેશો અવયવો તથા પરિણામિપણ પણ શ્રીસિદ્ધસેનગણિએ ત૦ સૂ૦ ની ટીકામા સિદ્ધ કર્યુ છે ('सप्रदेश कालो द्रव्यत्वाद्, आत्माकाशादिवत्, ततश्च परिणाम्यपि प्रदेशावत्त्वात् तद्वदेवेति । क्षेत्रतो भावतश्च सावयव एव' પૃ ૪૩૪) પ્રદેશો માનવાથી કાળમા અસ્તિકાયતા પણ માની છે ('न चैतावताऽस्यास्तिकायतापह्नोतु शक्या' ત૦ સૂ૦ પૃ ૪૩૪)

મતલબ કે દ્રવ્યાર્થિક નયની દૃષ્ટિએ કાળને દ્રવ્ય માન્યુ નથી જ્યારે પર્યાયાર્થિક નયથી માન્યુ છે તેથી દિગમ્બરો જ કાળને દ્રવ્ય માને છે એમ માની શ્વેતામ્બરોએ વિરોધ કરવાની કશી જરૂર નથી અથવા ગ્રન્થકાર ઉદાર હોવાથી તેમ આ ગ્રન્થ સર્વોપયોગી હોવાથી આમા પહેલા શ્વે ની અને પછી દિગબરોની એમ બને રૂઢ માન્યતા લખી છે એમ પણ કહી શકાય

વર્ત્તના જ્યારે કાળને નયાન્તરની દૃષ્ટિએ જૂદુ દ્રવ્ય માન્યુ છે

ત્યારે તેનું કાર્ય, તેનો ઉપકાર વિગેરે બધું તેમાં માનવું જોઇએ. એથી વર્ત્તના વિગેરે કાળનાં કાર્યો બતાવ્યાં છે, અર્થાત્ વર્તનાદિ બીજા પદાર્થો ઉપર કાળનો ઉપકાર છે. વર્ત્તનાનો અર્થ ઉત્પત્તિ, ક્રિયા કરવી, વર્ત્તવું અથવા ગતિ થાય છે. ધર્માસ્તિકાય, જીવ, પુદ્ગળ વિગેરે દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વભાવથી પ્રતિસમય જે કાર્ય કરે છે તેમાં ઉપાદાન કારણ તો તે પોતે જ છે પણ નિમિત્ત (અપેક્ષા) રૂપે પ્રેરણા કરવી તે વર્ત્તના છે અને આવી વર્ત્તના કાળ સિવાય બીજામાં ઘટી શકે નહિ, માટે તે કાળનું લક્ષણ કહેવાય છે.' असाधारणधर्मो हि लक्षणम् '.

(૧૨)

૧૨–૪ पुण्याश्रव...અહિં આશ્રવના બે ભેદ બતાવ્યા છે. સુખાદિ અભીષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્તિનું કારણ તે પુણ્યાશ્રવ, ને તેથી વિપરીત પાપાશ્રવ. પુણ્યાશ્રવ વિષયસુખરૂપ ફલને આપનાર હોવાથી આત્મિક દૃષ્ટિએ સોનાની બેડીની જેમ ઉપાધિ રૂપ હોઇ કરી તે પણ ત્યાજ્ય છે. द्विचत्वारिंशद्भेदभिन्नः पौर्वः આ સ્થળે 'પૌર્વ' શબ્દથી પહેલો પુણ્યાશ્રવ સમજવાનો છે. પુણ્ય ૪૨ પ્રકારે ભોગવાય છે. માટે તેના બેતાલીસ ભેદો છે. (નવતત્ત્વમાં ૧૫ થી ૧૭ મી ગાથા સુધી તે ૪૨ ભેદો બતાવ્યા છે). પાપનું ફળ ૮૨ પ્રકારે ભોગવાય છે માટે પાપઆશ્રવના ૮૨ ભેદો છે. (નવતત્ત્વ ગાથા ૧૮ થી ૨૦ સુધીમા) બંનેના આ ભેદો કાર્ય હોવા છતાં પુણ્ય અને પાપને બાંધવાના કારણો પણ થઈ શકે છે. એટલે તે કાર્ય અને કારણ બંને કહી શકાય છે.

આગળ ઇંદ્રિય કષાય વિગેરેના બેતાલીસ ભેદો ગ્રંથકારે લખ્યા છે. તે કર્મ બાંધવાના હેતુ હોવાથી આશ્રવ છે. આશ્રવના દ્રવ્ય અને ભાવ બે ભેદો છે. કર્મનું આવવું તે દ્રવ્યાશ્રવ, અને આત્માનો કર્મ આણવા યોગ્ય જે વિચાર તે ભાવાશ્રવ. એવી રીતે કર્મને રોકવાની

ક્રિયા કરવી તે દ્રવ્યસંવર અને આત્માના તેવા સારા અધ્યવસાયો-વિચારો તે ભાવસંવર છે, નવે તત્ત્વના દ્રવ્ય ભાવ ભેદો થઈ શકે છે

(૧૩)

૧૩-૭ चारित्राणि ચારિત્ર એટલે આત્મિક ક્રિયા અથવા આત્માના સ્વભાવમાં તલ્લીનતા-સ્થિરતા તેના ભેદો પાંચ છે તે આ પ્રમાણે-સામાયિક, છેદોપસ્થાપ્ય, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાખ્યાત

(૧૪)

૧૩-૧૨ सकामा ઇચ્છા પૂર્વક સ્વતંત્રાથી તપસ્યાદિ દ્વારા કર્મનો ક્ષય કરવો તેનું નામ સકામ નિર્જરા, અને ઇચ્છા વગર પરાધીનતા કે શૂન્યતાથી કષ્ટો સહન કરી કર્મનો ક્ષય કરવો તેનું નામ અકામ નિર્જરા છે નિર્જરા એટલે કર્મનું ઝરવું-ક્ષય થવું તપ વિગેરે તેના કારણોને પણ નિર્જરા કહી શકાય છે નિષ્કામ ઉપાસના, શુદ્ધ ચારિત્ર વિગેરેનો સમાવેશ સકામ નિર્જરામાં કરી શકાય

(૧૫)

૧૫-૩ योग આત્માના સહયોગથી મન વાણી અને શરીરના વ્યાપારને અહિં યોગ કહ્યો છે ('शरीरवाङ्मनः कर्म योग' तत्त्वार्थ-સૂત્ર ૬-૧) મનના ચાર, વાણીના ચાર, અને શરીરના સાત પ્રકારના વ્યાપાર (ક્રિયા) હોઈ કરી ત્રણેના કુલ ૫૬૨ ભેદો છે (જૂઓ ૬૩ક.)

(૧૬)

૧૫-૬ *सतपयपरूवणया* સત્પદપ્રરૂપણા વિગેરે આ બધું મોક્ષનું સ્વરૂપ નથી, પરંતુ મોક્ષ સંબંધી સ્પષ્ટ વિચાર કરવાનું-મોક્ષને સારી

રીતે ઓળખવાનું સાધન (ઉપાય) છે. જૈનપરિભાષામાં આને દ્વાર પણ કહે છે. મોક્ષ સિવાય બીજા પદાર્થોનું પણ સ્ફુટ જ્ઞાન આ નવ સાધનોથી કરાય છે. (જૂઓ તત્ત્વાર્થ ભાષ્યટીકા ૧-૮). મોક્ષ છે કે નહિ? અને છે તો કેવો? વિગેરે પ્રશ્નો-શંકાઓ કરી મોક્ષની સત્તાનો નિર્ણય કરવો એનું નામ છે સત્પદપ્રરૂપણા. એ રીતે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર વિગેરેથી પણ મોક્ષનો વિચાર કરી શકાય છે. મોક્ષનું સ્વરૂપ તો બધાં કર્મોનો મૂળથી ક્ષય કરવો તે છે.

(૧૭)

૧૫-૧૪ सम्यक्त्व...સમ્યક્ત્વનો અર્થ અહિં સાચા તત્ત્વ ઉપર સાચી શ્રદ્ધા થવી તે થાય છે. આ વસ્તુ દોષોના ઉપશમ ક્ષયોપશમ તથા આત્માના આધ્યાત્મિક વિકાસથી આત્મામાં પ્રગટે છે. (જૂઓ તત્ત્વાર્થ અધ્યાય ૧ લો). યોગશાસ્ત્રમાં આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર, સાચા દેવ, ગુરૂ અને ધર્મ ઉપર શુદ્ધ શ્રદ્ધા થવી તેવો સમ્યક્ત્વનો અર્થ કરે છે. પણ વિચારક દૃષ્ટિએ પહેલો અર્થ સારો લાગે છે. સમ્યક્ત્વ એ આત્માનો મોટો ગુણ છે. આત્માની વિકસિત દશાનુ એક ચિહ્ન છે. આ ગુણ પ્રાપ્ત થતાં આત્માને વસ્તુ અને તેના ધર્મોની સાચી ઓળખાણ થાય છે. અને ઓળખાણ થયા પછી તે ઉપર સજ્જડ શ્રદ્ધા-રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. જૈનકુળમાં ઉત્પન્ન થનારને જ આ ગુણ ઉત્પન્ન થાય એમ આગ્રહ પૂર્વક કહી શકાય નહિ, તેમ અન્ય ધર્મ કુળ કે વિદેશમાં ઉત્પન્ન થનારને સમ્યક્ત્વ ન જ હોય એમ પણ ભાર દઇને કહેવાય નહિ. આત્મગુણના વિકાસનો કોઇએ ઈજારો લીધો નથી. ઉન્નત વિચાર, પવિત્ર આચાર અને સતત પ્રયત્નના દૃઢ સંસ્કારોથી આ વસ્તુ મળી શકે છે. વૈદિક ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે:—દર્શન (સમ્યગ્દર્શન) યુક્ત જીવ નવા કર્મોથી લિપ્ત થતો

નથી ' બૌદ્ધો પણ આને જૂદા નામથી માને છે. આનુ બીજુ નામ સમ્યગ્દર્શન પણ છે દોષોનો ઉપશમ વૈરાગ્ય અને આસ્તિકભાવ થવો, તથા તત્ત્વ બુદ્ધિ જાગવી વિગેરે એના ક્રમિક પરિણામો છે ઉત્પત્તિ કારણોના ભેદથી ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક, ક્ષાયિક, વિગેરે એના ભેદો છે સત્તા રૂપે સમ્યક્ત્વ જીવ માત્રમા હોય છે, પણ બાહ્ય સાધનોથી અથવા નિસર્ગ (આન્તરિક પરિણામ) થી તેનો આવિર્ભાવ અને વિકાસ અમુક જીવોમા જ થાય છે તેવા જીવો જૈનશાસ્ત્રમાં ભવ્ય કહ્યા છે, બાકીના અભવ્ય છે આ બન્ને અનાદિ કાળથી તેના જ સ્વભાવવાળા છે કોઈના કરવાથી થયા નથી ભવ્ય મોક્ષમા જવાને યોગ્ય છે અભવ્ય યોગ્ય નથી કારણ કે તેનામા સમ્યક્ત્વનો આવિર્ભાવ-ઉત્પાદ અને વિકાસ ન જ થઇ શકે એમ જૈનતત્ત્વજ્ઞોની માન્યતા છે બહુ ઊચી સ્થિતિએ પહોચેલ યોગી, કેવળી અને મુક્ત જીવો સમ્યગ્દર્શની નહિ પણ સમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય છે અને તે સાદી અનન્ત છે જૂઓ તત્ત્વાર્થ ભાષ્યની ટીકા

(૧૮)

૧૬-૩ પ્રમાણ. જેથી વસ્તુ સપૂર્ણ પારખી શકાય તેનુ નામ પ્રમાણ છે સપૂર્ણ પારખવાનુ કામ જ્ઞાનથી જ થાય, જડથી નહિ, માટે જ્ઞાન જ પ્રમાણ થઈ શકે વળી તે જ્ઞાન પોતાનો પ્રકાશ પણ દીવાની પેઠે પોતે જ કરે છે દીવો જેમ પોતેજ પોતાને પ્રકાશિત કરતો ઘરમા રહેલી ચીજોને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ જ્ઞાન પોતાની મેળે પ્રકાશિત થતુ બીજી ચીજોનુ પણ જ્ઞાન કરે છે આ સબધમા સ્યાદ્વાદરત્નાકર અને સન્મતિતર્કમા ઘણુ વિશદ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે જૈનો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ મુખ્ય બે પ્રમાણ માને છે પ્રમાણ વિષે દાર્શનિકોની જૂદી જૂદી માન્યતાઓ છે તે માટે જૂઓ ૩૦ મુ પેજ

(૧૯)

૧૬-૮ અનુભવ.....ઇન્દ્રિયાદિ અને જ્ઞાનના વ્યાપાર પછી આત્મામાં નીપજેલું પરિણામ–ફળ તે અનુભવ કહેવાય. તે સાચો અને જુઠ્ઠો એમ બે પ્રકારનો હોઈ શકે. જેવા પ્રકારની વસ્તુ છે તેવા પ્રકારનું જ જ્ઞાન થવું તે સાચો–યથાર્થ અનુભવ કહેવાય. (' तद्वति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थः '). તેનાથી ઉલટો તે અયથાર્થ-જુઠ્ઠો કહેવાય. અથવા પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થએલ જે પ્રતીતિ (જ્ઞાન) તે છે અનુભવ; અને તેનું જ નામ વ્યવસાય છે. જૈનગ્રન્થોમાં સાચા અનુભવને પ્રમાણજ્ઞાન (વ્યવસાય) કહ્યું છે. અને જુઠ્ઠા-ખોટા અનુભવને સમારોપ (અપ્રમાણજ્ઞાન) કહ્યો છે. સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય એ સમારોપના ભેદો છે.

(૨૦)

૧૬-૧૪ अनध्यवसाय.....અનધ્યવસાય એટલે અસ્પષ્ટ–ઝાંખું જ્ઞાન. (જો કે આ જ્ઞાન જૂઠું કે સંદિગ્ધ નથી હોતું, છતાં વ્યવહારમાં ઉપયોગી નહિ તેવું સામાન્ય અસ્પષ્ટ હોવાથી તેને સમારોપમાં દાખલ કર્યું છે.) જૈન ગ્રન્થોમાં (આગમાદિમાં) આનું નામ દર્શન પણ છે. બૌદ્ધો આને નિર્વિકલ્પ કહે છે, અને આ જ જ્ઞાન સાચું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે, એમ તેમનો સિદ્ધાન્ત છે. જૂઓ–ન્યાયબિંદુ.

(૨૧)

૧૭–૭ लक्षण.....જે ધર્મ બીજે ઠેકાણે ન મળે તે ધર્મ (ગુણ) ' લક્ષણ ' કહેવાય. લક્ષણના બે ભેદ છે. એક તો આત્મભૂત–એટલે હમેશાં વસ્તુ સાથે તાદાત્મ્યથી રહેનારૂં. અને બીજું

અનાત્મભૂત–એટલે વસ્તુથી ભિન્ન પણ તે વસ્તુ સાથે જ સબધ રાખ-નારુ 'સ્વપરવ્યવસાયિપણુ' એ પ્રમાણનુ આત્મભૂત લક્ષણ છે 'સામાન્ય' અને 'વિશેપ' એમ આ બન્નેના બબ્બે પ્રકાર છે

(૨૨)

૧૭–૧૧ ઉપાદાન નૈયાયિક વિગેરે આને 'સમવાયિકારણ' કહે છે સહકારિને 'અસમવાયી' અને અપેક્ષાને 'નિમિત્ત' કારણથી ઓળખે ઓળખાવે છે 'ઉપાદાન' એટલે મૂળ દ્રવ્ય, જેનાથી વસ્તુ બને છે તે પદાર્થ

(૨૩)

૧૭–૧૪ કાર્ય માટી વિગેરે મૂળ દ્રવ્યનો જે આકાર (ઘટાદિ) તે 'કાર્ય' અને તે આકાર (કાર્ય)નુ જે પૂર્વ રૂપ (માટી વિગેરે) છે તે 'કારણ દ્રવ્ય' કહેવાય મતલબ કે જે ઉત્પન્ન થાય તે વસ્તુ 'કાર્ય' અને જેમાથી ઉત્પન્ન થાય તે વસ્તુ 'કારણ' છે

(૨૪)

૧૮–૧ પ્રમાણ અહિં 'પ્રમાણ દ્વિપ્રભેદ' ને બદલે 'પ્રત્યક્ષપ્રમાણ દ્વિપ્રભેદ' જોઇએ કેમકે 'સાવ્યવહારિક' અને 'પારમાર્થિક' એ બન્ને ફક્ત પ્રત્યક્ષના ભેદો છે

(૨૫)

૧૮–૭ મતિશ્રુતી ઇન્દ્રિયો અને મનના મુખ્ય વ્યાપારથી જે જ્ઞાન થાય તે 'મતિજ્ઞાન' તથા ઉપદેશ અને પુસ્તકોથી જે જ્ઞાન ઉપજે તે 'શ્રુતજ્ઞાન' છે 'મતિ' વર્તમાન વિષયનુ જ હોય છે, જ્યારે 'શ્રુતજ્ઞાન' ત્રણે કાળના વિષયનુ હોય છે આખ, નાક, કાન

અને મન વિગેરે ઇંદ્રિયોની સહાયતાથી આત્માને રૂપાદિ અને સુખાદિનું જે જ્ઞાન થાય છે તે બધું ખરી રીતે તો 'પરોક્ષ' જ કહેવાય. ઇન્દ્રિયો અને મન જડ છે. તે ચૈતન્ય (જ્ઞાન) સ્વરૂપ આત્માથી પર-જૂદાં છે એટલે પરોક્ષ કહેવાય છે. તત્ત્વદષ્ટિથી આમ હોવા છતાં વ્યવહારમાં આંખ, કાન વિગેરેથી ઉત્પન્ન થતું રૂપાદિનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ મનાય છે, તેમ નૈયાયિક, વૈશેષિક, બૌદ્ધ અને સાંખ્યાદિ દર્શનો પણ પ્રસ્તુત જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ માનવા લાગ્યા તેથી શ્રી-ઉમાસ્વાતિ પછીના જિનભદ્રક્ષમાશ્રમણ, દેવવાચક, હરિભદ્રસૂરિ વિગેરે જૈનલેખકોએ આ પરોક્ષ જ્ઞાનને 'સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ' તરીકે માન્યું છે. 'સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ' એટલે વ્યવહારિક દષ્ટિથી-લૌકિક પ્રત્યક્ષ.

(૨૬)

૧૮-૧૭ ધારણા...યાદ કરી શકાય તેવું જ્ઞાન. ધારણ કરવું તેનું નામ 'ધારણા'. નિશ્ચિત જ્ઞાનનું નામ 'અવાય' છે. (તત્ત્વાર્થાદિમાં 'અપાય' લખ્યું છે) જે અવાય ભવિષ્યમાં સ્મરણ કે પ્રત્યભિજ્ઞાન કરવા જેટલો મજબૂત થાય તેનું નામ છે 'ધારણા'. તેના અનંત ભેદો થઇ શકે છે. મતલબ કે ધારણા એ અવાયના સંસ્કારોનું વિકસિત પરિણામ છે. નૈયાયિકો ધારણાને 'સંસ્કાર' કહે છે. પણ તેઓ સંસ્કારને જડ માને છે. ધારણાથી કાળાન્તરમાં સ્મૃતિ-સ્મરણ પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિ થાય છે 'अविच्युति' એ અવાય પછી થનારો ધારણાનો જ એક ભેદ છે. આ બધા જ્ઞાનના જ પર્યાયો-આકારો છે. ધારણા વધારેમાં વધારે અસંખ્ય વર્ષો સુધી ટકી શકે છે. જૂઓ-વિશેષાવશ્યકભાષ્ય.

પ્રત્યક્ષની જેમ પરોક્ષમાં પણ ધારણા થાય છે, અવધાન, કલ્પના, તર્ક, સમસ્યાપૂર્ત્તિ વિગેરેમાં ધારણાની બહુ મોટી સહાયતા છે. વિજળી

કરતા પણ હજારો ગણો વેગ આ જ્ઞાનનો છે તે પોતાના સ્થાનમા રહી ગમે તેટલી દૂર રહેલ વસ્તુને ક્ષણમાત્રમા જાણવાની યોગ્યતા ધરાવે છે જ્ઞાનને દબાવનાર વિરોધી પદાર્થ (જ્ઞાનાવરણીય કર્મ) ને સતત અભ્યાસ અને તપશ્ચર્યાદિ દ્વારા દૂર કરવાથી દરેકને તેવી યોગ્યતા સાંપડી શકે છે

(૨૭)

૧૯–૧ મતિજ્ઞાન મતિજ્ઞાનના ટૂંકાણમા ૨૮ અને વિસ્તારથી ૩૩૬ ભેદો આ પ્રમાણે છે—દરેક ઇદ્રિય અને મનના અવગ્રહ વિગેરે ચાર ચાર ભેદો થાય છે ઇદ્રિયો પાચ અને એક મન એમ કુલ ૭ છે એને ચારે ગુણતા ચોવીસ ભેદો થયા મન અને આંખ સિવાય ચારનો રસ, ગધ, શબ્દ અને સ્પર્શ સાથે સયોગ થયા પછી જ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાનને જૈન પરિભાષામા 'વ્યજનાવગ્રહ' કહે છે ચોવીસમા ચાર ઇદ્રિયના આ ચાર ભેદ ઉમેરતા ૨૮ ભેદો થયા આ ૨૮ ભેદોના દરેકના બહુ બહુવિધ (તત્ત્વાર્થસૂત્ર ભાષ્ય ૧–૧૬) વિગેરે બાર બાર ભેદો થાય છે પેલા અઠ્ઠાવીસ ને આ બાર સાથે ગુણતા મતિજ્ઞાનના કુલ ૩૩૬ ભેદો થયા ઔત્પાતિકી, વૈનયિકી, કર્મજા અને પારિણામિકી, બુદ્ધિના આ ચાર ભેદ પણ મતિજ્ઞાનના જ માનવામા આવે છે જૂઓ વિ આ ભાષ્ય

(૨૮)

૧૯–૨ વ્યઞ્જનાવગ્રહ 'વ્યજન' એટલે 'ઇદ્રિયનો વસ્તુ સાથેનો સયોગ' (અડકવુ) ને સયોગથી થએલ જ્ઞાન તે 'વ્યજનાવગ્રહ' કહેવાય એ પ્રાથમિક જ્ઞાન છે આ જ્ઞાન એટલુ બધુ ઝાંખુ હોય છે કે 'આ કંઈક છે' એવુ ભાન પણ આત્માને સ્પષ્ટ થતુ નથી આ

જ્ઞાનનો વિકાસ થતાં આત્માને 'કાંઈક છે' એવું સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે. આને જૈનો 'દર્શન' કહે છે. તે પછી જે અવગ્રહ–જ્ઞાન થાય છે. તેનું નામ 'અર્થાવગ્રહ' છે. અર્થાવગ્રહ પછી જ્ઞાનની સામગ્રી મળતાં ધારણા સુધી જ્ઞાન થાય છે. ઇન્દ્રિયો અને જ્ઞાનવિષે મહત્ત્વની વિચાર-પૂર્વક ચર્ચા વિશેષાવશ્યકભાષ્ય અને પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં કરી છે. જિજ્ઞાસુએ ત્યાંથી જોઇ લેવી.

(૨૯)

૧૯–૭ देवनारक...દેવ અને નરક ભવમાં ત્યાંના દરેક જીવને જન્મથી જ 'અવધિજ્ઞાન' હોય છે. સારા જીવને સમ્યક્ અને ખરાબને 'મિથ્યાજ્ઞાન' હોય છે. તેમને આ જ્ઞાન મેળવવા ત્યાં કોઇજાતનો પ્રયાસ કરવો પડતો નથી. તેથી જ તેમનું અવધિજ્ઞાન 'भवप्रत्यय' ભવ–જન્મ કારણવાળુ કહેવાય છે. જ્યારે મનુષ્ય અને તિર્યંચને તેમ હોતું નથી. તેઓને તો તપસ્યાદિ સાધનો દ્વારા અવધિજ્ઞાનને રોકનાર કર્મોનો નાશ કર્યાથી અવધિજ્ઞાન સાંપડે છે. તેથી કરીને તેમનું (મનુષ્ય અને તિર્યંચનું) જ્ઞાન 'गुणप्रत्यय' ગુણજન્ય કહેવાય છે. (જૂઓ તત્ત્વાર્થભાષ્ય ૧–૨૩.) 'ગુણપ્રત્યય અવધિ સાધુને જ થાય' એમ આ મૂળ ગ્રંથકારે કહ્યું છે તે તથ્ય જણાતું નથી. વિશિષ્ટ ગુણોથી ગૃહસ્થ અને તિર્યંચ સુદ્ધાંને પણ આ જ્ઞાન થઇ શકે છે. હાં 'મનઃ-પર્યવજ્ઞાન તે વિશિષ્ટ સાધુને જ થાય' એમ કહી શકાય (જૂઓ પ્રમાણમીમાંસા ૧–૧–૨૦ સૂત્રની ટીકા, આર્હત મત પ્ર૦ ની આવૃત્તિ પૃષ્ઠ ૨૬). અવધિનો અર્થ 'હદ' થાય છે. અમુક કાળ કે પ્રદેશની હદ સુધીનું જ્ઞાન તે 'અવધિજ્ઞાન'. મનથી કરેલ વિચારોનું જેથી નિશ્ચિત જ્ઞાન થાય તે 'મનઃપર્યાય જ્ઞાન' કહેવાય. આ બંનેમાં ઇન્દ્રિય વિગેરે બાહ્ય સાધનોની જરૂર પડતી નથી તેથી તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

'યતિ' શબ્દ (પૃ ૧૯-૮) ની જેમ 'યતિન્' શબ્દ પણ સાધુવાચક છે જૂઓ હૈમકોષ

(૩૦)

૨૧-૧૬ પ્રતિજ્ઞા નૈયાયિકો પ્રતિજ્ઞા વિગેરે પાચ અવયવોને અનુમાનના ખાસ અગો માને છે તેઓનો એવો આગ્રહ છે કે-'બીજાની સામે અનુમાન કરતા આ પાચે અવયવોનો પ્રયોગ ચોક્કસ કરવો જ જોઇએ, જો ન કરાય તો 'ન્યૂન' નામનુ **નિગ્રહસ્થાન** (વાદમા પરાજય પમાડનારો એક દોષ) થાય છે'' 'हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम्' (ગૌતમનુ ન્યાય દર્શન, પાચમો અધ્યાય બીજુ આહ્નિક) જૈનો નૈયાયિકોના આ આગ્રહને વખોડી કાઢે છે જૈનોનુ કહેવુ છે કે-પરાર્થાનુમાનમા 'પ્રતિજ્ઞા' અને 'હેતુ'ના કથનથી જ સામેના માણસને જ્ઞાન થઇ શકતુ હોય તો પછી બાકીના ત્રણ અવયવો માટે આટલો આગ્રહ શા માટે? 'ધુમાડો હોવાથી આ પર્વત અગ્નિવાળો છે' આ વાક્યથી જ માણસને અનુમિતિ-અગ્નિનુ જ્ઞાન થઇ જાય છે હા જો સામેનો માણસ તદ્દન બોટ-મૂર્ખ હોય તો કદાચિત્ દષ્ટાંતાદિનો ઉપયોગ કરવામા વાધો નથી (જૂઓ પ્રમાણ મીમાસા ૨-૧-૩૪)

આ ગ્રથમા પૃ૦ ૨૨-૨ મા 'बुद्धीनामवयवसंज्ञा' લખ્યુ છે તેમા 'બુદ્ધિ'નો અર્થ સમજાતો નથી હુ ધારુ છુ કે તેનો અર્થ પ્રતિજ્ઞાદિનુ જ્ઞાન હશે

(૩૧)

૨૨-૮ मोऽग्निमान् અહિં 'स सोऽग्निमान्' હોવુ જોઇએ

(૩૨)

૨૫-૩ सामान्य 'સામાન્ય' એટલે 'જેનાથી એક સરખુ'

જ્ઞાન થાય તેવો વસ્તુમાં રહેલો ધર્મ અને એક સરખું નામ'. જેમઃ- 'હાથ, પગ, આંખ, કાન, વિગેરે અમુક વિશેષતાવાળો મનુષ્ય કહેવાય' એવું જ્ઞાન થયા પછી તેવા લક્ષણ અને નામવાળાને આપણે મનુષ્ય સમજીએ છીએ. સામાન્યના 'ગૌણ' અને 'મુખ્ય' એમ બે ભેદો છે. 'વિશેષ' એટલે 'જેનાથી વસ્તુમાં બીજા કરતાં કાંઇક ભેદ જણાય-વિશેષ જ્ઞાન થાય તેવો વસ્તુનો ધર્મ'. જેમઃ-માણસમાં પશુ કરતા હાથ વિગેરેની વિશેષતા છે. પશુમાં શિંગ પૂછની વિશેષતા છે. સામાન્ય એટલે 'અન્વય' અને વિશેષ એટલે 'વ્યતિરેક'. આ બંને ધર્મો વસ્તુના જ હોઇ કરી વસ્તુથી સાવ જૂદા-સ્વતંત્ર નથી. એમ **જૈન દર્શન** કહે છે; છતાં આ ગ્રંથમાં 'सामान्यविशेषौ स्वतन्त्रौ' (૨૬-૩) 'સામાન્ય અને વિશેષ સ્વતંત્ર છે' એમ લખ્યું છે. જો 'તે સર્વથા જૂદા છે' એવો અર્થ અહિ હોય તો તે **જૈન દષ્ટિએ** ઉચિત જણાતો નથી. મને લાગે છે કે તેમાં લહીઆની ભૂલ હશે. કેમકે ગ્રંથકાર જ આગળ જતાં શ્રી **અન્યયોગ** વ્ય૦ દ્વા૦ **સ્યાદ્વાદ** મંજરીના શ્લોક ચોથાનું પ્રમાણ આપે છે, કે જે શ્લોકમાં સામાન્ય વિશેષના વસ્તુથી જૂદા-પણાનું ખંડન છે, એટલા માટે આના **સંપાદનમાં** મેં તે સ્થલે શંકાચિહ્ન [?] કર્યું છે. બાકી વસ્તુથી કોઇ દષ્ટિએ ધર્મોને જૂદા માનવામાં વાંધો નથી.

વૈશેષિક **નૈ**યાયિકો દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સમવાય અને અભાવથી સામાન્ય વિશેષ ને સર્વથા જૂદા માને છે. **સ્યાદ્વાદ** મંજરી શ્લોક ૧૪ પૃષ્ઠ ૧૧૧ માં આનો વિસ્તારથી વિરોધ કર્યો છે.

(૩૩)

૨૮-૨ अज्ञाननिवृत्ति...અજ્ઞાનનો અભાવ-સાચું જ્ઞાન. પ્રમાણનો ઉપયોગ થયા પહેલાં જે અભીષ્ટ વસ્તુના વિષયનું અજ્ઞાન હોય છે

તે પ્રમાણથી દૂર થાય છે, એટલે 'અજ્ઞાન દૂર કરવું' એ તમામ પ્રકારના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણોનું મુખ્ય ફળ અથવા કાર્ય છે કેમકે દરેક જીવ વસ્તુની ચોકસાઇ કરવાને માટે પ્રમાણનો આશ્રય લે છે અજ્ઞાન નિવૃત્તિ થયા પછી પરંપરા–ગૌણફળમા અધિકારીના ભેદથી બે ભેદ પડે છે એટલે કે વીતરાગને સર્વત્ર સમભાવ હોવાથી વસ્તુનુ જ્ઞાન થયા પછી તે ઉપર રાગદ્વેષ નહિ થતા આત્મામા સુખ અને માધ્યસ્થવૃત્તિ થાય છે. તેથી તેમના પ્રમાણનુ બીજુ (પરંપરા) ફળ, 'સુખ અને માધ્યસ્થભાવ–ઉપેક્ષા' હોય છે જ્યારે આપણે (વીતરાગ સિવાયના બધા જીવો) રાગદ્વેષ વાળા હોઇ કરી વસ્તુનુ જ્ઞાન થયા પછી ઇષ્ટ વસ્તુને સ્વીકારવાની, અનિષ્ટને તજવાની અને જે કાંઇ કામની ન હોય તે વસ્તુ ઉપર ઉપેક્ષા કરવાની પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ, તેથી આપણા જ્ઞાનનુ બીજુ એટલે પરંપરા ફળ વીતરાગના ફળ કરતા જૂદુ છે દેવ, તિર્યંચ અને નરકના જીવો માટે પણ તેમજ સમજવુ પ્રમાણ 'જ્ઞાન-સ્વરૂપ' છે અને તેનુ ફળ પણ અજ્ઞાનનો અભાવ એટલે 'જ્ઞાન સ્વરૂપ' છે પણ 'પ્રમાણ' એ 'સાધન' અને 'ફળ' એ 'સાધ્ય' હોઇ કરી બનેને ભિન્ન માનવામા કશો બાધ જણાતો નથી બૌદ્ધો પ્રમાણ અને ફળ એ બનેને સાવ અભિન્ન–એકજ માને છે પણ તે ઠીક નથી, કેમકે જેમ દીવો પ્રકાશ સ્વરૂપ છે અને તેનાથી પદાર્થો પણ પ્રકાશિત થાય છે છતા 'પદાર્થોનો પ્રકાશ' અને 'દીવો' જૂદા છે 'પ્રમાણ' એ પૂર્વકાળમા હોય છે, અને 'ફળ' પાછળથી નીપજે છે એટલે એક 'કારણ' અને બીજુ 'કાર્ય' હોવાથી અલગ મનાય છે એ બને એક-જ પ્રમાતાને થતા હોવાથી 'કથંચિત્ અભિન્નપણું' કહી શકાય છે તેથી નૈયાયિકો આ બનેને સાવ જૂદા માને છે તેમના આગ્રહને પણ જૈનો વખોડી કાઢે છે

(૩૪)

૨૮–૧૧ सप्तसमुद्र—જૈનોની દૃષ્ટિએ સમુદ્રો અને દ્વીપો (સ્થલ ભાગ) અસંખ્ય છે. જે એક પછી એક બંગડીના આકારે વીંટાએલા છે. શિવરાજ નામના એક રાજર્ષિ થયા છે. તેમના અધુરા અવધિજ્ઞાનમાં સાત સમુદ્ર અને સાત દ્વીપોનું જ જ્ઞાન ભાસ્યું હતું; તેથી તેમનુ જ્ઞાન 'અવધિજ્ઞાનાભાસ' કહેવાય. કેવળજ્ઞાનમાં તો આભાસને સ્થાન જ નથી. પ્રમાણનું સ્વરૂપ, ફળ, સંખ્યા, તથા હેતુ, દૃષ્ટાંત વિગેરેના જે લક્ષણો કહ્યા છે તેનાથી ઉલટાં–જૂદાં લક્ષણોનું સમજવુ કે કહેવું તે બધું 'આભાસ' કહેવાય. આભાસ એટલે ખોટું જ્ઞાન. જેમ પ્રમાણાભાસ, ફળાભાસ, દૃષ્ટાંતાભાસ, હેત્વાભાસ, નયાભાસ વિગેરે.

(૩૫)

૨૮–૧૪ असिद्धविरुद्ध...નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો સવ્યભિચાર (અનૈકાન્તિક), વિરુદ્ધ, સત્પ્રતિપક્ષ. અસિદ્ધ અને બાધિત એ પાંચ હેત્વાભાસ માને છે (જૂઓ તર્કસંગ્રહ). જ્યારે જૈનોએ ત્રણ જ હેત્વાભાસ કેમ માન્યા ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે 'સત્ પ્રતિપક્ષ' અને 'બાધિત' એ બન્નેને; જૈનોએ સાધ્યનું લક્ષણ બનાવતાં; 'अनिराकृत' વિશેષણથી દૂર કર્યાં છે. ('अप्रतीतमनिराकृतमभीप्सितं साध्यम्' પ્રમાણનય ત૦ ૩–૧૪) તેથી આ બેને હેત્વાભાસોમાં ફરીથી જૈનોએ માન્યા નથી. દિગંબરો ચાર હેત્વાભાસ માને છે. એટલે કે અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ અને અનૈકાન્તિક એ ત્રણ કરતાં '**અકિંચિત્કર**' નામનો હેત્વાભાસ જૂદો માને છે. તેનું લક્ષણ તેઓ 'अप्रयोजको हेतुरकिञ्चित्करः' (**ન્યાય**દીપિકા પૃ. ૩૨) એ પ્રમાણે કરે છે. શ્વેતામ્બરોએ એવી યુક્તિઓ આપી છે કે તેને ત્રણથી જૂદો માનવાની જરૂર નથી, ઉપર કહેલ તે ત્રણમાં જ બધા હેત્વાભાસો સમાઇ જાય છે. જૂઓ રત્નાકરાવતારિકા ૬–૫૭. પેજ ૧૧૪.

(૩૬)

૨૮–૧૫ असिद्धस्त्वतुर्विंशतिधा   જૈન ન્યાયની દૃષ્ટિએ તો 'અસિદ્ધ'ના બે જ ભેદો છે એક 'ઉભયાસિદ્ધ ' (જે હેતુ વાદી અને પ્રતિવાદી બન્નેને અસિદ્ધ હોય તે) અને બીજો 'વાદી અસિદ્ધ' બીજા દર્શનવાળાઓએ (નૈયાયિકાદિએ) અસિદ્ધના વિસ્તારની જાલ ફેલાવી 'સ્વરૂપાસિદ્ધ' વિગેરે તેના ઘણા ભેદો માન્યા છે તેની સખ્યા ચોવીસ નહિ પણ પચ્ચીસની છે જૈનોએ તે ભેદોમાંથી જે સાચા છે તેનો સમાવેશ તો ઉપર કહ્યા તે બેમા જ કર્યો છે, ને બાકીના જે હેત્વાભાસ તરીકે નથી ઘટતા તેનુ ખડન રત્નાકરાવતારિકા (જૂઓ ૬–૫૧ સૂત્રની વ્યાખ્યા પૃ૦ ૧૦૨ થી ૧૦૪ સુધી) વિગેરેમા કર્યું છે એટલે કે 'આ ગ્રથમા અસિદ્ધના ૨૪ ભેદો છે' એવો ઉલ્લેખ છે, તે બીજાની માન્યતાની દૃષ્ટિએ હોય એમ લાગે છે

(૩૭)

' ૨૯–૩ नैयायिकैरुपाधि 'અનૈકાન્તિક' ને નૈયાયિકો 'ઉપાધિ' કહે છે, એમ આ સ્થળે કહ્યુ છે તે ઘટિત જણાતુ નથી મળ વાત એવી છે કે-જૈનોએ અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસના જે બે ભેદો માન્યા છે (જૂઓ પ્ર૦ ન૦ ત૦ ૬–૫૫) તેમાંથી બીજા ભેદની વ્યાખ્યા કરતા શ્રી-રત્નપ્રભસૂરિએ રત્નાકરાવતારિકામા મૈત્રનો છોકરો હોવાથી તે શ્યામ છે ' એ ઉદાહરણને પણ બીજા ભેદનુ બતાવ્યુ છે તે પછી તેઓએ ત્યા ૬–૫૭ સૂત્રની ટીકામા લખ્યુ છે કે –' सोपाधिरयमिति नैयायिका ' એટલે કે ' स श्यामो मैत्रपुत्रत्वात् ' આ સ્થળે " તે શ્યામ છે, મૈત્રનો પુત્ર હોવાથી" આ હેતુ ' સોપાધિ '–ઉપાધિ વાળો છે એટલે જૈનોએ " સદિગ્ધ વિપક્ષવૃત્તિ ' નામનો અનૈકાન્તિકનો ભેદ માનવો ઉચિત નથી " એવો નૈયાયિકોનો મત બતાવીને, સિદ્ધાન્તી રત્નપ્રભસૂરિએ સચોટ

યુક્તિથી તે મતનું ખંડન કર્યું છે. **સોપાધિ હેત્વાભાસને તો નૈયાયિકો અસિદ્ધનો એક પેટાભાગ માને છે.** તેનું લક્ષણ પણ તેઓ અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ કરતાં જૂદું કરે છે, ('सोपाधिको हेतुर्व्याप्यत्वासिद्धः । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः' તર્કસંગ્રહ), તેથી સામાન્ય 'અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ' સાથે 'સોપાધિક હેત્વાભાસ'ની તુલના ઘટતી નથી. 'સંદિગ્ધ વિપક્ષવૃત્તિ' સાથે કદાચ તુલના કરી શકાય. આ ગ્રંથકાર શ્રી **યશસ્વત્સાગરે** આમાં અને '**સ્યાદ્વાદમુક્તાવળી**'માં તેમ કયા આધારે લખ્યું હશે? તે કળી શકાતું નથી.

(૩૮)

૨૯–૭ નય...વસ્તુમાં રહેલ અમુક ધર્મ (ગુણ કે પર્યાય) વિષેના અભિપ્રાયનું નામ 'નય' છે. અભિપ્રાય અનેક હોઈ શકે તેથી નયો પણ તેટલા જ થઇ શકે છે. ('जावइआ वयणपहा तावइआ चेव हुंति नयवाया'.) સંક્ષેપમા જૈનશાસ્ત્રકારોએ **નયના** બે ભેદો પાડી તે વિષે ગંભીર વિચાર કર્યો છે. બે ભેદોમાં એક તો '**દ્રવ્યાર્થિક**' અને બીજો '**પર્યાયાર્થિક**' છે. 'દ્રવ્ય' એટલે ત્રણે કાળમાં રહેનારૂં મૂળ-તત્ત્વ (કારણ). તેને ઉદ્દેશીને કરાતો વિચાર (અભિપ્રાય) તે 'દ્રવ્યાર્થિકનય' કહેવાય. 'પર્યાય' એટલે મૂળતત્ત્વ (વસ્તુ) નાં બદલાતાં રૂપાન્તરો (આકારો કાર્યો), તે સંબંધી અભિપ્રાય તે 'પર્યાયાર્થિકનય' કહેવાય. અભિપ્રાય એ એક જ્ઞાન છે એટલે નય પણ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે.

નયના સાત અથવા તેથી વધારે જેટલા ભેદો છે તે બધાનો સમાવેશ આ બેમાં થઈ જાય છે; એટલે કે 'દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયના તે બધાય પેટા ભેદો છે' એમ **સન્મતિતર્ક** ટીકામાં (કાંડ ૧ ગાથા ૩) કહ્યું છે. દ્રવ્યાર્થિકનય એ અભેદ દષ્ટિવાળો હોઇ કરી વસ્તુની 'નિત્યતા' બતાવે છે. 'સંગ્રહનય' અને 'વ્યવહારનય' પણ

એનાજ ભેદો છે (સન્મતિ તર્ક ૧-૪) જૂદા જૂદા કાળ વિગેરે કારણોથી વસ્તુમા થતા પર્યાયો એક બીજાથી ભિન્ન હોય છે, તે પર્યાયો સબધીનય તે 'પર્યાયાર્થિક નય' આ નય વસ્તુના વર્તમાન પર્યાય (૩૫) ને જ ગ્રહણ કરતો હોવાથી ભિન્ન દષ્ટિવાળો છે એટલે તે વસ્તુને અનિત્ય-ક્ષણિક બતાવે છે પહેલા-દ્રવ્યાર્થિકનો વિષય 'સામાન્ય' છે અને બીજા-પર્યાયાર્થિકનો વિષય 'વિશેષ' છે શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકર 'સન્મતિતર્કમા' લખે છે કે -'ઋજુસૂત્ર' એ પર્યાયાર્થિકનયનો મૂળ આધાર છે તથા શબ્દનય, સમભિરૂઢનય અને એવભૂતનય એ ત્રણે ઋજુસૂત્રના પેટાભેદો છે (સન્મતિ કાડ ૧-૫) સાત નયોમા પહેલાના ત્રણ, દ્રવ્ય (મૂળતત્ત્વ) નો વિચાર કરતા હોવાથી '**દ્રવ્યાર્થિક નય**' છે અને બાકીના ચાર, વસ્તુના અથવા શબ્દના પર્યાયોની ચર્ચા કરતા હોવાથી '**પર્યાયાર્થિક નય**' છે

આ બધા નયો જ્યાસુધી પોતપોતાના વિષયનુ પ્રતિપાદન કરવાના જ કાર્યમા તત્પર રહે ત્યાસુધી તો તે '**નય-સાચાનય**' કહેવાય છે (વસ્તુના એક દેશ-ધર્મનુ પ્રતિપાદન કરવુ એ તેમનુ કાર્ય છે) પણ જ્યારે તે નયો પોતાને જ સ્વતત્ર રીતે સાચા ઠરાવી બીજા નયને વખોડી કાઢે ત્યારે તે કદાગ્રહી હોઈ કરી '**મિથ્યાનય-નયાભાસ**' કહેવાય છે જો એક નય પોતાના વિષયનુ અમુક દષ્ટિએ પ્રતિપાદન કરતો, વસ્તુના બીજા પણ બધા ધર્મોનુ બીજી દષ્ટિએ પ્રતિપાદન કરે તો તેજ નય '**પ્રમાણ**' કહેવાય છે તે પૂર્ણ છે પ્રમાણ વસ્તુમા રહેલા બધા ધર્મોનુ જૂદા જૂદા દષ્ટિબિંદુઓથી પ્રતિપાદન કરે છે, એટલે તે પૂર્ણ છે આ **પ્રમાણનુ જ નામ 'સ્યાદ્વાદ' કે 'અનેકાન્તવાદ'** છે (જૂઓ અન્યયોગ વ્ય૦ દ્વાત્રિંશિકા ૨૮) પ્રમાણવાક્યને 'સકલાદેશ વાક્ય' અને નયવાક્યને 'વિકલાદેશ વાક્ય' કહેવામા આવે છે 'સ્યાત્ નિત્ય' વિગેરે **સપ્તભગી** (સાતભાગા) **પ્રમાણ અને નય બન્નેમા ઘટાવાય છે.**

જૈની સપ્તપદાર્થીમાં આવતાં

ઉલ્લેખો અને તેનાં સ્થાનો.

(અકારાદિક્રમથી)

(B)

પેજ નં.	ઉલ્લેખ વાક્યો.	સ્થાનનિર્દેશ.
२३	अकारादिः पौद्गलिको वर्णः।	प्रमाणनयतत्त्वालोकः ४–१।
१९	अणुगामिवड्ढमाणय ....।	कर्मविपाककर्मग्रन्थगाथा ८।
९	अशरीरा जीवघना ज्ञानदर्शनशालिनः ...।	(पूर्णपद्यम्) ...।
२८	असिद्धविरुद्धानैकान्तिकास्त्रयो हेत्वाभासाः ...।	प्र० न० त० ६–४७।
२३	आकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिश्च वाक्यार्थज्ञाने हेतुः ...।	तर्कसंग्रहस्य शब्दखण्डः पृ० ९०।
२३	आप्तवचनादाविर्भूतमर्थसंवेदनमागमः ...।	प्र० न० त० ४–१।
२६	एअमियनाणसत्ती आयत्था चेव हंदि लोअंतं ...।	धर्मसंग्रहणीगाथा ३७३।
६	एकविंशतिभावाः स्युर्जीवपुद्गलयोर्मताः ...।	(पूर्णपद्यम्) ...।

१२	काइय अहिगरणीआ	नवतत्त्वगाथा	२२ ।
२५	गंतूण न परिच्छिन्दइ .	(पूर्णपद्यम्) । धर्म स गा	३७१ ।
२६	गुणः सहभावी धर्मो, यथा— आत्मनि विज्ञानव्यक्तिशक्त्यादिः	प्र० न० त०	५–७ ।
३०	चार्वाकोऽध्यक्षमेक	(पूर्णपद्यम्) । इदं रत्नाकरावतारिकादिषु दृश्यते	।
२७	चित्रमेकमनेकं च	वीतरागस्तोत्रम्	।
१४	ज अन्नाणी कम्मं	पुण्यधनकथा	।
९	जिण अजिण	नवतत्त्वगाथा	५५ ।
३०	जैन साङ्ख्य तथा बौद्ध .	(पूर्णपद्यम्) । प्रमेयरत्नकोशः पृ	७२ ।
४	द्रवत्यदुद्रुवत्	(पूर्णपद्यम्)	।
४	द्रव्य पर्यायवियुतं	(,,)	।
२१	निश्चितान्यथाऽनुपपत्त्येकलक्षणो हेतु .	प्र न. त	३–११ ।
१४	पई सहावा वुत्ता (?)	नवतत्त्वगाथा	३७ ।
२१	परोपदेशसापेक्ष	(पूर्णपद्यम्)	।
२१	प्रतिबन्धप्रतिपत्तेरास्पद दृष्टान्त. ..	प्र न. त	३–४३ ।
१४	मिच्छे सासण	द्वितीयकर्मग्रन्थगाथा	२ ।

२३	यथा चेतनाचेतनयोः ....।	प्र. न. त.	३–६६।
२३	यदुत्पत्तौ कार्यस्यावश्यं वि-पत्तिःसोऽस्य प्रध्वंसाऽभावः।	प्र. न. त.	३–६१।
२७	यदु (द्यु ?) त्पादाद्यपेक्षातः।	(पूर्णपद्यम्)	...।
२३	यन्निवृत्तावेव कार्यस्य समु-त्पत्तिः सोऽस्य प्रागभावः।	प्र. न. त.	३–५९।
२८	यस्यान्यथाऽनुपपत्तिः प्रमा-णेन न प्रतीयते सोऽसिद्धः।	प्र. न. त.	६–४८।
२९	यस्यान्यथानुपपत्तिः सन्दि-ह्यते सोऽनैकान्तिकः ...।	प्र. न. त.	६–५४।
१६	याथार्थ्यानुभवः प्रमा ...।	तर्कसंग्रहः	पृ. ३४।
२३	वर्णपदवाक्यात्मकं वचनम्।	प्र. न. त.	४–८।
२३	वर्णानामन्योऽन्यापेक्षाणां निरपेक्षा संहतिः पदं, प-दानां तु वाक्यम् ...।	प्र. न. त.	४–१०।
२२	विधिः सदंशः ...।	प्र. न. त.	३–५६।
१६	विपरीतैककोटिनिष्टङ्कनं विपर्ययः... ...।	प्र. न. त.	१–९।
४	शम्भुः सप्तपदार्थभङ्गिघट-नामासूत्रयन् जृम्भते ...।	कैरवाकरकौमुदी	।
२२	स चतुर्धा–प्रागभावः, प्रध्वं-		

माभावः, इतरेतराभावः, अत्यन्ताभावश्च	। प्र. न त	३–५८ ।
१५ सतपयपरूपणया (०व- णया)	नवतत्त्वगा ४३, तथा विशे- पावश्यकभाष्यगाथा ४०६ ।	
१३ समई (समिई ?) गुत्ती परीसह	। नवतत्त्वगाथा	२५ ।
२६ स्वतोऽनुवृत्तिव्यतिवृत्ति- भाजो भावा न भावा- न्तरनेयरूपाः	। अ व्य द्वात्रिंशिकापद्य ४ ।	
१६ स्वपरव्यवसायि ज्ञान प्रमाणम्	। प्र न त	१–२ ।
२३ स्वरूपान्तरात् स्वरूपव्या- वृत्तिरितरेतराभावः	। प्र न त	३–६३ ।
२३ स्वाभाविकसामर्थ्यसमया- भ्यामर्थबोधनिनन्धनं शब्दः	। प्र न त	४–११ ।
२२ हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंह- रणमुपनय.	। प्र न त	३–४९ ।

મૂળ ગ્રંથમાં આવતા કઠિન શબ્દોનો કોશ.

(અકારાદિક્રમથી).

(C)

શબ્દ.	અર્થ.
અ.	
अक्षपाद	ન્યાયદર્શનના પ્રવર્તક ગૌતમઋષિ. (નૈયાયિકો ના ગુરૂ).
अदृष्ट	કર્મ, ભાગ્ય, વાસના.
अध्यक्ष	પ્રત્યક્ષ, વર્તમાનમાં જણાય તે, મુખ્ય.
अनुवृत्ति	સામાન્ય, અન્વય, એકસરખો વસ્તુમાં રહેલ ધર્મ–જાતિ.
अनेककोटि	અનેક ધર્મ, વસ્તુના એકથી વધારે પર્યાય.
अनेकान्त	સ્યાદ્વાદ.
अनैकान्तिक	સાધ્ય સિવાય બીજે સ્થલે પણ રહે તેવો હેત્વાભાસ.
अवकाश	જગ્યા, સ્થાન.
अवक्तव्य	શબ્દથી નહિ કહેવા યોગ્ય, અનિર્વચનીય
अविनाभाव	વ્યાપ્તિ, સાથે રહેવાપણું.
अविष्वग्भाव	કોઇ દષ્ટિએ અભિન્નપણું, એકપણું.
આ.	
आप्त	વિશ્વાસ કરવા લાયક પુરૂષ, હિતૈષી, મુરબ્બી.
आम्नाय	પૂર્વપરંપરા, શાસ્ત્ર, સંપ્રદાય.
आवली	એક નાનો કાળ, જેમાં અસંખ્યસમય (ક્ષણ) વીતે તેવો કાળ.
आसूत्रयन्	કરતો, રચતો.
आस्रव (०श्रव)	કર્મ બાંધવાનું નિમિત્ત, કર્મબંધન.
ઈ.	
ईर्यासमिति	દૃષ્ટિથી બરાબર જોઇને ચાલવું તેવી સારી ગતિ.
ઉ.	
उपक्रम	પ્રારંભ.
उपयोग	જ્ઞાન, જાણવાની ક્રિયા કરવું સામાન્ય તથા વિશેષજ્ઞાન.

उपादान — વસ્તુનું મૂળકારણ, મૂળ-દ્રવ્ય, સમવાયિકારણ

ઔ.

औदासीन्य — ઉપેક્ષા, ઉદાસીનતા, સમભાવ

औपचारिक — કલ્પિત, ગૌણ, અતાત્ત્વિક

औलुक्य — કણાદઋષિસંબંધી, વૈશેષિક દર્શન

ક

कटक — કડું, બલોયું, વલય

कणभुज् — કણાદઋષિ, વૈશેષિકદર્શનના પ્રવર્તક

कथञ्चित् — કોઇદૃષ્ટિએ, કોઇરીતે, ગમે તે પ્રકારે

कलश — ઘડો

कुट — ઘર, ઘડો, ઝાડ

कूर्च — દાઢી, મૂછ

कृत्स्न — બધુ, સઘળુ

ગ

गुप्ति — મર્યાદામા રાખવુ, ગોપવવુ, રક્ષણ કરવુ

गोचर — વિષય, જ્ઞેય, લક્ષ્ય

गौर — ધોળું, ઉજ્વળ.

ચ

चतुष्टय — ચાર

चरम — છેલ્લો, પાછલનો

चाक्षुष — આંખથી જોઈ શકાય તેવું, રૂપ, ચક્ષુથી ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાન

चेतना — જ્ઞાન, બુદ્ધિ

चैतन्य — જ્ઞાન, બુદ્ધિ, આત્મત્વ

જ

जिनपति — તીર્થંકર

જ્ઞ

ज्ञप्ति — જાણવું, નિશ્ચય કરવો, જ્ઞાન

ત

तर्क — વિચાર, પરામર્શ, પદાર્થ

तर्क्य — વિચારકરવા યોગ્ય, વસ્તુ

तुर्य — ચોથુ

तृतीय — ત્રીજુ

त्रय — ત્રણ

त्रितय — ત્રણ

દ

दर्शन — સાચા પદાર્થોઉપર સાચી શ્રદ્ધા, સામાન્ય જ્ઞાન, દેખવુ

दाक्षिणात्य — દક્ષિણ દેશનુ

दृष्टि — દર્શન, મત, આંખ

द्रव्य — મૂળવસ્તુ, ઉપાદાનકારણ, અનુગત પદાર્થ

द्वैत — બે, જોડલું, બેપણું.

ધ.

धूमलेखा — ધૂમાડાની રેખા, ધૂમની પરંપરા.

ध्रुव — નિત્ય, શાશ્વત.

ध्रौव्य — નિત્યપણું, મૂળદ્રવ્ય.

ध्वनि — શબ્દ, અવાજ.

ન.

निर्जरा — કર્મના ક્ષયનું કારણ, કર્મક્ષય.

निष्टङ्क — જાણવું, નિશ્ચય કરવો.

પ.

पर्याय — વસ્તુનો ફેરફારવાળો ગુણ કે ધર્મ, રૂપાન્તર, અવસ્થા.

पारमर्ष — કપિલમુનિ, તેનું સાંખ્યદર્શન અથવા તેને માનનાર

पुरन्दर — ઇન્દ્ર.

पौर्व — પૂર્વનું, પહેલું.

प्रकृति — કર્મનો પ્રકાર, સ્વભાવ.

प्रतिपद् — એકમ.

प्रत्यक्ष — ઇન્દ્રિયમન અને આત્માથી સાક્ષાત્ જણાય તેવું જ્ઞાન, સ્પષ્ટ જ્ઞાન.

प्रत्यभिज्ञान — ભૂત અને વર્તમાનનું મિશ્રિતજ્ઞાન.

प्रमाण — જેથી વસ્તુ જણાય તે, સાચુંજ્ઞાન.

प्रमातृ — વસ્તુને પારખનાર આત્મા.

प्रमिति — પ્રમાણનું ફળ. ઇન્દ્રિય મનઆદિની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાન.

प्रमेय — પ્રમાણથી જાણવા યોગ્ય, પદાર્થ.

प्रामाणिक — પ્રમાણને માનનાર કે કહેનાર, આપ્ત.

ભ.

भट्ट — કુમારિલ ભટ્ટ, મીમાંસક.

મ.

मठाकाश — સાધુ કે વિદ્યાર્થીઓના રહેવાનું સ્થાન તે મઠ; તેથી ઘેરાએલુ આકાશ તે મઠાકાશ, મઠની જગ્યા.

महित — પૂજ્ય.

महानस — રસોડું, રાંધવાનું સ્થાન.

मानस — મનદ્વારા–મનથી ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાન, મનસંબંધી.

मारवीय — મારવાડ દેશમાં થએલ, મારવાડનું.

मिथ्यात्व — આત્મા ઉપર ચોટેલ ખરાબ પુદ્ગલો, જૂઠ, જૂઠપણું, પદાર્થ ઉપર

યથાર્થ શ્રદ્ધા નહિ થવા દેનારી અનત્ત્વબુદ્ધિ, અજ્ઞાન

मुहूर्त्त બે ઘડી, ૪૮ મિનિટ જેટલો કાળ

मृण्मय માટીથી બનેલ

मृत्पिण्ड માટીનો લોચો

य.

यतिन् સાધુ, જૈનસાધુ

युगपत् એકસાથે

योग મન, વાણી અને શરીરની ક્રિયા, યોગ દર્શન, આત્મસાધના

यौग નૈયાયિક દર્શન અને તેનો અનુયાયી

र

रजत ચાંદી, રૂપું

रासन જીભથી ઉત્પન્ન થએલ સ્વાદનુ જ્ઞાન, રસજ્ઞાન

ल

लक्ष्य જેનુ લક્ષણ કરવુ છે તે, જાણવાયોગ્ય

लौकायितक ચાર્વાકદર્શન, નાસ્તિક વાદ અને તેનો માનનાર

व

वक्तव्य શબ્દથી કહેવાય તેવુ

वप्तृ પિતા, ઉત્પન્ન કરનાર

वर्ण 'અ' વિગેરે અક્ષર, રૂપ

वाच् વાણી, સરસ્વતી, જ્ઞાન

वासन्तिक વસન્તઋતુમા થએલ

विकल અપૂર્ણ, અધુરૂ

विप्रमोक्ष મૂળથી વિનાશ, ક્ષય

विशेष કોઇ પ્રકારની વિશેષતા, નવીનતા, વ્યતિરેક, વ્યાવૃત્તિ, વ્યતિવૃત્તિ

विषय કોઇપણ ચીજ, જ્ઞાનથી જાણવા યોગ્ય (પ્રમેય ઘટાદિ પદાર્થ,) રૂપ, રસ, ગધ, શબ્દ, સ્પર્શ

वीर्य આત્મશક્તિ, બળ

व्यतिकीर्ण ભિન્ન, જૂદુ જૂદુ

व्यतिरेक સાધ્યના અભાવમા સાધનનો અભાવ

व्यतिवृत्ति જૂઓ વિશેષ

व्यवसाय નિશ્ચય

व्याप्ति અવિનાભાવ, સાધ્ય અને હેતુનો સબધ

व्यावृत्ति વિશેષધર્મ, વ્યતિરેક

श

शक्र ઇન્દ્ર

शाब्द આગમ પ્રમાણ, શબ્દથી થએલ જ્ઞાન

शाश्वत નિત્ય, સ્થિર.
शिवराजर्षि તે નામનો એક સાધુ.
शुक्तिका છીપ, શુક્તિ.
शैल પર્વત.
शैशिर શિયાળાની ઋતુમાં બનેલ.
श्रावण કાનથી ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાન, શબ્દજ્ઞાન.
श्रुत શ્રુતજ્ઞાન, શાસ્ત્રથી થએલ જ્ઞાન, શાસ્ત્ર, આપ્ત વાણી.
श्रुति શ્રુતજ્ઞાન, શાસ્ત્ર.

સ.

संकलन જોડવું, મેળવવું.
संयोग બે રૂપી દ્રવ્યનું જોડાણ, ભેગું કરવું, અડવું.
संनिकर्ष ભેગું મળવું, સંયોગ–સંબંધ.
सन्निधि પાસે રહેવું, સમીપ.
सन्निभ તુલ્ય.
सपक्ष પક્ષ–(સાધ્યના મૂળ આધાર–) જેવું બીજું સ્થાન.
सप्तभङ्गी સાત ભાંગા, સાત ભેદનો સમૂહ.
समय શાસ્ત્ર, સિદ્ધાન્ત, જેના બે ભાગ ન થઇ શકે તેવો નાનો કાળ, ક્ષણ.
समारोप અપૂર્ણ જ્ઞાન, ખોટું જ્ઞાન.
सम्प्रति હમણાં, વર્તમાનમાં.
सम्भार સમૂહ, જથ્થો.
सम्यक्त्व યથાર્થ પદાર્થને યથાર્થ રીતે ઓળખાવનાર આત્માનો ગુણ, તત્ત્વ ઉપર સાચીશ્રદ્ધા, સાચાપણું.
सहकारिन् સાથે રહેનાર, નિમિત્ત-કારણ, સહાયક.
सहभाव સાથે રહેવું, સાથેપણું.
साक्षात्कारिन् પ્રત્યક્ષ કરાવનાર, દેખાડનાર, પ્રત્યક્ષજ્ઞાન.
सामान्य સમાનતા, અન્વય, જાતિ.
सितपट શ્વેતામ્બર.
सिद्ध કર્મથી છૂટેલ જીવ, મુક્ત.
सुगत બુદ્ધ, બૌદ્ધધર્મ.
स्थाणु ઠૂંઠું.
स्पार्शन સ્પર્શથી થએલ જ્ઞાન.
स्याद्वाद અનેક દૃષ્ટિથી વસ્તુને પારખનાર સિદ્ધાન્ત.

હ.

हेत्वाभास જૂઠો હેતુ.

મૂળ ગ્રંથ અને સંપાદકીય નોટોમાં આવતા
ગ્રંથોનાં નામો.

(અકારાદિક્રમથી)

મૂળમાં

કર્મગ્રંથ
કેવાર્ગકૌમુદી
રત્નાકરાવતારિકા
સ્યાદ્વાદમંજરી

નોટોમાં

અર્હત્સિદ્ધિ
અન્યયોગવ્યવચ્છેદકદ્વાત્રિંશિકા
કર્મવિપાકકર્મગ્રંથ
તત્ત્વાર્થસૂત્ર
" ભાષ્ય
" " ટીકા
તર્કસંગ્રહ
દંડક
દ્વિતીયકર્મગ્રન્થ
ધર્મસંગ્રહણી
નવતત્ત્વ
ન્યાયદર્શનસૂત્ર
ન્યાયદીપિકા
ન્યાયબિન્દુ
પુણ્યધનકથા
પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર
પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક
" પ્રસ્તાવના
પ્રમાણમીમાંસા
પ્રમેયરત્નકોશ
ભગવતીસૂત્ર
" ટીકા
મુક્તાવળી
યોગશાસ્ત્ર
રત્નાકરાવતારિકા
વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય
વીતરાગ સ્તોત્ર
સન્મતિતર્ક
" ટીકા
સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી
સ્યાદ્વાદમંજરી
સ્યાદ્વાદમુક્તાવળી

छात्राणामानुकूल्याय हिमांशुविजयो मुनिः ।
एतावान् सप्तपदार्थ्याः परिशिष्टचतुष्टयम् ॥

શ્રીવિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા.

નંબર	નામ	ભાષા	કર્તા યા સંપાદક	કિંમત
૧	વિજયધર્મસૂરિ સ્વર્ગવાસ પછી.	ગુજરાતી.	શ્રીવિદ્યાવિ.	૨–૮–૦
૨	ધર્મવિયોગમાળા	સં. કાવ્ય.	શ્રીહિમાંશુવિ.	૦–૨–૦
૩	પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક (સટીક)	સં. ન્યાય	,,	૦-૧૪-૦
૪	શ્રાવકાચાર	હિન્દી	શ્રીવિદ્યાવિ.	૦–૪–૦
૫	વિજયધર્મસૂરિ કે વચનકુસુમ	,,	,,	૦–૪–૦
૬	,,	ગુજરાતી	,,	૦–૪–૦
૭	સેઈંગ્ઝ ઑફ વિજયધર્મસૂરિ	અંગ્રેજી	ડૉ. ક્રૌઝે	૦–૪–૦
૮	જયન્તપ્રબન્ધ	સંસ્કૃત-ગુ.	શ્રીહિમાંશુવિ.	૦–૩–૦
૯	વિજયધર્મસૂરિઅષ્ટપ્રકારીપૂજા	હિન્દી	શ્રીવિદ્યાવિ.	૦–૪–૦
૧૦	આબૂ (૭૦ ફોટા સાથે)	ગુજરાતી	શ્રીજયન્તવિ.	૨–૮–૦
૧૧	વિજયધર્મસૂરિ	,,	ધી. ટો. શાહ	૦–૨–૦
૧૨	શ્રાવકાચાર	,,	શ્રીવિદ્યાવિ.	૦–૩–૦
૧૩	રાણી સુલસા	,,	,,	૦–૩–૦
૧૪	સમયને ઓળખો ભાગ ૨ જો	,,	,,	૦-૧૦-૦
૧૫	,, ભાગ ૧ લો	,,	,,	૦-૧૨-૦
૧૬	એન આઇડીયલમંક	અંગ્રેજી	એ.જે. સુનાવાલા	૫–૦–૦
૧૭	સમ્યક્ત્વપ્રદીપ	ગુજરાતી	ઉ.શ્રીમંગલવિ.	૦–૪–૦
૧૮	વિજયધર્મસૂરિઅષ્ટપ્રકારીપૂજા	,,	,,	૦–૪–૦
૧૯	જૈન સપ્તપદાર્થી	સં.ન્યાય	શ્રીહિમાંશુવિ.	૦–૫–૦
૨૦	બ્રહ્મચર્ય દિગ્દર્શન	ગુજરાતી	શ્રીવિ.ધર્મસૂરિ	૦–૩–૦
૨૧	પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકપ્રસ્તાવના	સંસ્કૃત	શ્રીહિમાંશુવિ.	૦–૩–૦
૨૨	ઉત્તરાધ્યયન ભાગ ૪ થો (કમળસંયમી ટીકા)	સં.	શ્રીજયન્તવિ.	૩–૮–૦

અગત્યના ગ્રંથો.

સમયને ઓળખો—(ભાગ ૧ લો ને ૨ જો) સમાજનાશક રૂઢિયોની સ્હામે બેઠો બળવો જગાડનાર, સમાજના પ્રત્યેક અગમા રહેલા સડાને જાહેર કરનાર અને સમાજની ઉન્નતિ માટે-સુધારા માટે સમયના સંદેશાનું બ્યૂગલ ફૂંકનાર લગભગ સાઠ લેખોનો સંગ્રહ આ બન્ને ભાગોમા આપવામા આવ્યો છે એના લેખક છે મુનિરાજશ્રી વિદ્યાવિજયજી, કે જેમની કલમ માટે જૈનસમાજને પરિચય કરાવવાની જરૂર જ ન હોય પહેલા ભાગની કિંમત ૦-૧૨-૦, જ્યારે બીજાની છે ૦-૧૦-૦

આબૂ:—(ભાગ ૧ લો) હિંદી કે બંગાળી, ગુજરાતી કે મરાઠી, કોઇપણ ભાષામા આબૂ પહાડની સંપૂર્ણ માહિતી અને તમામ દેખાવોના ફોટા સાથેનું જો કોઈપણ પુસ્તક બહાર પડ્યુ હોય તો આ એકજ છે આબૂ ઉપરના તમામ મંદિરો અને બીજા તમામ દશ્યો અને તેની સાથે સાથે તેનો ઇતિહાસ, તેમજ આબૂની મુલાકાત લેનારાઓને માટે ન્હાનામા ન્હાની ને મ્હોટામા મ્હોટી વસ્તુની માહિતી આ પુસ્તક પૂરી પાડે છે હિન્દી ભાષામા પણ છે લગભગ ૭૫ ફોટાઓ, પાકુ બાઇન્ડીંગ સાથે એક બૃહદ્ગ્રન્થ હોવા છતા કિંમત માત્ર અઢી રૂપિયા આના લેખક છે પ્રાચીન શોધખોળના અભ્યાસી મુનિરાજશ્રી જયન્તવિજયજી

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર:—(કમલસંયમી ટીકાયુક્ત) ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રનો ચોથે ભાગ બહાર પડી ચૂક્યો છે જેઓએ ત્રણ ભાગો ટપોટપ ઉપાડી લીધા હતા, તેમણે જલદી જ ચોથો ભાગ મંગાવી લેવો આ ભાગની કિંમત પણ સાડાત્રણ રૂપિયા જ છે અને તેના સંપાદક પણ મુનિરાજશ્રી જયન્તવિજયજી છે

પ્રાપ્તિસ્થાન—
મંત્રી –શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા.
છોટા સરાફા, ઉજ્જૈન (માળવા)